
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथ रसमंजरी प्रारभ्यते ॥ अनंगेनाबलासंगाज्जिता येन जगत्त्रयी ॥ स चित्रचरितः कामः सर्वकामप्रदोऽस्तु नः ॥ १ ॥ श्रीः
अनंगोऽप्यंगनासंगाज्जिगाय सकलं जगत् ॥ कामो वामकृतिः
॥ कामकल्लोलयतु ॥
॥ मंगलं ॥
॥ श्रीः ॥

Acc. No. ~~1884~~ M-1698
Title - रसिकरञ्जनी टीका
on रसिकमंजरी of गोपालभट्ट
Author - गोपीनाथ
Date - शाके 1766
Sub - Anthology
folio - 30
Xerox - 59

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ ॥ स्नानं ध्यानं द्रवः स्फुरन्निदुरसमामन्दकर्णौ सरोषाः कंसे सभ्रातरि स्वप्रियसख
सरसीजन्मभास्वत्स्वरूपाः ॥ रसंतः स्त्रीसभे भास्वद्दतुर्मोहमाश्री भरारंगभमौ कल्याणं कल्पयंतां हरि
२ हलधरयोर्नेत्रनीलस्य याः कटाक्षाः ॥ १ ॥ श्रीमद्गोपालभट्टेन द्राविडक्ष्मासुपर्वणा ॥ क्रियते रसमंजर्याः टीका
रसिकरंजनी ॥ २ ॥ प्रारिप्सित रसमंजरीग्रंथनिर्विघ्नपरिसमाप्तये स्वेष्टदेवतेषयोर्वस्तुनिर्देशेन दर्शयन् भा
नुकरनामा कविर्मंगलमाचरति ॥ आत्मीयमिति ॥ हरः शिवो उमापती सख्या हृदये हार्यः । यस्य ... धा हार्यौ ॥
यः प्रियतमा अंगेऽर्धानसन्न निम्नोन्नतायां भुवि निम्नोन्नप्रदेशे पुरतो अग्रतः आत्मीयं स्वीयं चरणं दधाति ॥ ध
रति ॥ प्रियया मृदुतरचरणकमलयोः व्यथा न स्यादिति भावः ॥ पुनस्तस्याः श्रमशंकया तरोः पुष्पं स्वीयेनैव
करेण दधाति आकृष्यावचिनोति ॥ तस्याः भूषणविरचनायेति भावः ॥ पुष्पमिति ॥ जातावेकवचनं ॥ शंकानारो ॥ वि
तर्के चेति विश्वः ॥ किंच अन्यदपि मृगत्वचाविरचिते तल्पे शय्यायां निजैर्भोगैः एकदेशैः निद्राति स्वपिति ॥ निपूर्वो द्रा धा
तुः शयनार्थे ॥ उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यः प्रतीयते इति वचनात् ॥ कठोरमृगचर्मस्पर्शे नातिमृदुप्रियांगलतिका
याः पीडनं भवेदिति भीत्येति भावः ॥ कथंभूतां प्रियतमां अंतः प्रेमरसालसां अंतर्हृदये यत्प्रेम तस्य रसः आस्वा १

दर्नेतेन आलसं निर्व्यापारं । अतः स्वयमेव कृतवानित्यर्थः । अंतः प्रेमरसालसं प्रियतमां इति पाठे एवं भूतस्या
पि हरस्य सादृश्यापादकरणस्य प्रियतमामिति विशेषणानुकूलत्वं उचितमित्यर्थः । निमग्नगभीरंगभीरमित्यम
रः । स्यात्सुरः पुरस्तोगतः इत्यमरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ तल्लक्षणं अर्कास्यैर्यतः शार्दूलविक्रीडितं मसजौ सत
तगाः ॥१॥ संप्रति ग्रंथकरणप्रयोजनं निरूपयति ॥ विद्वदिति ॥ श्रीमद्भानुना कविना एषा रसमंजरी रसः शृंगारादि
स्तस्य कृता मंजरीव मंजरी प्रकाश्यते ॥ प्रकटीक्रियते इत्यर्थः । अन्यापि मंजरी भानुना सूर्येण प्रकाश्यते इति भावः । कि
मर्थम् । विद्वज्जनस्य पंडितसमूहस्य मनस्तदेव भृंगस्तस्य रसव्यासंगः रसः शृंगारादिस्तस्य व्यासंगः आस्वा
दबंधेन व्याप्तिः । स एव हेतुस्तदर्थं । अनुष्टुप् छंदः ॥२॥ प्रयोजनं निरूप्य प्रस्तुतमाह ॥ तत्रेति ॥ तस्यां रसमंजर्यां रसे
षु हास्यादिषु शृंगारस्य अभ्यर्हितत्वेन प्राधान्येन तदालंबनविभवत्वेन तस्य च शृंगारस्य आलंबनविभावत्वेन
नायिका तावत् प्रथमतो निरूप्यते । यमालंब्य रस उत्पद्यते स आलंबनविभावः ॥ विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगा
द्रसनिष्पत्तिरिति भरतसूत्रे । तत्र विभावो द्विविधः । आलंबन उद्दीपनश्चेति । आलंबनं नायकादिः । उद्दीपनो य
नरवंवकां क्लिमवनादिभिः । नायिकानां बहुत्वात्तत्र विभावो द्विविधः । केवलवचमात्रे समाध [illegible] ॥२॥ सा

श्लो०

चनायिकास्त्रिधा त्रिःप्रकारैर्भिद्यत इत्यर्थः। त्रिःप्रकारमाह। स्वस्येयं स्वकीया। स्वशब्दात् स्वार्थे क इति प्रत्यये तद्धिता
न्तत्र ड आदिश्येति छं। आयनेयीनीयियेति ईयादेशः। परस्येयं परकीया। कुगजनस्य परस्य चेति परशब्दात्कुक्। कुल्लप्र
त्ययो समानैवसा सामान्या। सर्वसाधारणेत्यर्थः। तत्रेति। तत्रतासु स्वामिन्येवानुरक्ता प्रत्यावेवानुरक्ता अनुरागिणी।
स्वकीया। अनुरक्ता स्वकीया इत्युक्ते क्वचिदनुरक्तायाः स्वकीयत्वं स्यात्। अतः स्वामिनीत्युक्तं। क्वचित्परगामिन्य
नुरक्ता अतः एवकारोऽवधारणे स्वामिन्येवेति। नन्वेति। परिणीतायां तद्विवाहितायां परगामिन्यां न व्याप्तिः व्या
प्तिरूपलक्षणं। नन्वेत्यर्थः। तथाहि। लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्यावर्तनं नव्याप्तिः। तत्र स्वामिसंबंधिनी लक्षिता या एकदे
शो। एतत्कार्यरूपावधारणेन व्यावर्तितरपरमनुरक्ता तत्र रूपे लक्षणस्याप्रवर्तनरूपा मव्याप्तिः प्रतिपरिकल्पितदनुसंद
धाति। सा न मतत्रा। यतः परगामिन्यास्त्वत्रालक्ष्यत्वात्। एतदेव स्पष्टयन्नाह। नच परणीतायां परगामिन्यामव्याप्तिः
॥ अत्र पतिव्रतायामेव लक्षणत्वात्। तस्याश्च परगामितया परकीयत्वमपि समापाति। अत्रेति। अस्मिन् लक्षणे
पतिव्रताया एव लक्ष्यत्वात्। नान्यस्य रस्यायोग्य व्यवच्छेदार्थ एवकारः। तस्माच्च परिणीतत्वेन स्वामिसंबंधिनीत्वं परगामि
तया परकीयात्वमपि समायाति। अतः पतिव्रतेत्युक्तं। स्वयं व्यापारेत्यादि। अस्याः स्वीया याश्चेष्टा व्यापारः तामाह। भ

नेरित्यादि। भर्तुः पत्युः शुश्रूषा परिचर्या शीलस्य सद्वृत्तस्य संरक्षणं आर्जवं ऋजोर्भावः सरलत्वं क्षमा शांतिः। शु
चैस्तु चरिते शीलमित्यमरः। शीलं स्वभावे सद्वृत्ते इति विश्वः। यथेति। तामेव चेष्टा मुद्राहरति। गतागतमिति। कुल
नतभ्रुवा। यः सदाचारवान् वंशः कुलमित्यभिधीयते। कुलसंबंधिनी तात। नते नम्रे भ्रुवौ यस्याः तेन कुलनतभ्रुवाहेना
त्रपतिन्नागम्यते। तासां लयनगता गतं कुतूहलं गतं प्रेरणं आगतं आकुंचनं तद्द्विषयं कुतूहलं कौतुकं अपांगावधि
। अपांगो नेत्रयोरन्तौ तरवधि। तत्परिच्छिन्नं। अपांगौ नेत्रयोरित्यमरः। पुनः स्मितं ईषद्धास्यं अधरध्व विश्राम्यति॥ त
मुल्लंघ्यनयातीत्यर्थः। इत्यादि कथितैर्गुणैः कटाक्षैः सो पृष्टवान्त्यितैः। अलक्षितद्विजद्वारमुत्तमानां स्मितं स्मृतं॥ २॥ वचो
वचनं प्रियतमस्य श्रुतेरव पृच्छकस्य कर्णस्य वन द्वयोरन्ति धिगोचरः। नान्येत्यर्थः। पुनश्चेच्यदि कदाचित् यदि कालवि
शेषेण कोपक्रमः। क्रोधारंभः। ननदा केवलं मनसि मज्जनि लीनो भवति। न बहिर्यातीत्यर्थः। स्वभावोक्तिरलंकारः।
स्वभावोक्तिस्तु डिंभादेः स्वक्रियारूपवर्णनं इति। पृथ्वी छंदः। तल्लक्षणं। जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः॥ ३॥
स्वकीया तु त्रिविधा। त्रिप्रकारा मुग्धा मध्या प्रगल्भा चेति प्रभेदेन। तत्रेति। तासु त्रिष्वित्यर्थः। अंकुराः संजाता। अस्येति।
अंकुरे रितः तद्यौवनं तारुण्यं यस्याः सा मुग्धा। अंकुरितः इति त्रिविधा। मुग्धा मध्या प्रगल्भा चेति। तत्रांकुरितयौवना।
मुग्धा। तां स्वरूपेण विभज्यते सा चेति। अज्ञातसखीजनेन स्वयं वा यौवनं यस्याः सा। एवं ज्ञातयौवना। अंकुरितत्वम

३

स्फुटो ऽस्फुटो भयभावेन विभज्यते। तद्द्विरूपः। तामेव पुनर्विशेषयन्नाह। सैव चेति। अज्ञातयौवना ज्ञातयौवना मु
ग्धैव क्रमशो यस्याः क्रमेण अज्ञातयौवना ज्ञातयौवना च लज्जा अधार्ष्ट्ये भयं सुरतस्यापि स्वये नाशंकाकुभाभ्यां पराधीना
तत्स्वाधीनेति यावत्। रतिः संभोगक्रीडा यस्याः सैव नवोढा। इत्युपदिश्यते। नवसंभोगकुट्टापस्या प्रतिपादितस्वरूपः। नवक्रम
राद्द्वयेन विशेषविशेषणं यथा संख्येन अज्ञातयौवना लज्जापराधीनरतिः। ज्ञातयौवना भयपराधीनरतिरित्याशंक
नीयं। तथा तस्यामभिचारात्। प्रत्येकं भयव्यापारदर्शनात्। तामेव पुनर्व्यापारांतरेण विशेषयन्नाह। सैव सेति। अज्ञा
तयौवना ज्ञातयौवना क्रमेण सप्रश्रया प्रश्रयो विनयो नम्रता अंगसंकोचनमिति यावत्। तत्सहिता विश्रब्धनवोढेत्यु
पदिश्यते। अस्याः नवोढायाः श्चेष्टाव्यापारः॥४॥ तामेवाह। क्रियाह्रियेति। क्रियाव्यापारस्तद्विषये या ह्रीलज्जा तत्पाम
नोहराकोपे मार्दवं अल्पायनेयत्वं ननम्रपणेन ततेनलंकारे सहाय इच्छा। मुग्धा यथा। अंकुरितयौवनास्वरूपा तामेवो
दाहरति॥५॥ आज्ञप्तमिति। कामदेवधरणीपालेन कामश्चासौ देवश्च स एव धरणीपालो राजा तेन। किंलेति स्मरणे
निर्ह्रोरणे वा। आज्ञसंतारुण्यमसहायमेवं पवित्ररूपेण अहमपि समस्तं जगत् जेष्यामीत्यवबोधितं। एतेन तारुण्यस्पष्टं सु
त्वं व्यज्यते॥ तदेवाह। शुभे कास समये तारुण्ययौवनं कर्त्ते। तृणीकृतौ मृगनेत्र्याः तनौ गात्रे पस्तकृष्णातुं यौ स्तौ विधिविधा

आगारेणिश्रेत्तिणिसाद्धिद्धिः=१

३

स्यति। कीरि ष्याति। इतिहेतोरिस्यध्याहारः। हृद्ध्या रवंजनन्यातुरीमुखस्पर्श्या कोर्यासौ धाधरी सुधाधरस्थेंदुः न
स्यैर्यमाधुरी किंच। या या सुधासमुद्र हरीणां लावण्यमनोहरत्वं आमंत्र्यते। इति हृद्ध्यादिषु सर्वत्र संबध्यते। काम
तारूण्य। न्यां। स्फुलिविंधीयते इति भवाङ्कुरस्यागत्यावरूज्ञातव्या मिस्या तव्य मिस्या कार्येत इत्यर्थः। लावण्यं लक्षणं य
थामुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवांतरा प्रतिभाति यदंगेषु तल्लावण्यमिहोच्यते। इत्यादि। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। २०।
एवं सामान्यरूपां मुग्धां वयःसंधिरूपेणोदाहृत्य संप्रति सिद्धांउदाहरति। अज्ञातयौवनायथेस्याह। नीरातीरमिति
॥ शाद्वीमुरवीचंद्रमुखी नायिका नीरात् जलात् तीरं तटं उपागता॥ समीपं तरंते सीम्नि मर्यादायां। नेत्रयोः नयोःश्रव
णयोः किं इदं उत्पलं नीलकमलं लग्नमिति शंकां श्रोत्रे कर्णे कर्णे करं हस्तं न्यस्यानि नितरां क्षिपति। वामदक्षिणविभागेनेति
भावः। आकांक्षापूरत्वेनोत्कर्षोपकत्वात्। श्रोत्रे इति पीनस्तनं कुसुलहृगं चलनयोः समानधर्मत्वेन वितर्क इति भावः॥
किंच। शैवालस्य जलनील्याः अंकुरास्तेषां शंकया भ्रमेण समानगुणत्वात् रोमावलीरोमपंक्तिं प्रोंछति स्पृशतीत्यर्थः॥
जलनीलीतु शैवाल मिस्यमरः। तथा अविदितो ज्ञातः श्रोणीभरोयया सा श्रांता आस्मिभया मि। इति सखीं मुहुः पृच्छति। सं
शयालंकारः। तथा चकाव्यप्रकाशे। ससंदेहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौच संशयः। इति शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं। २१। सखी ज्ञातयौ।

वनामुदाहरति। स्वयं भूरिति। काचित्सखी सखीं परिहसंत्याह। हे अंभोजलोचने। तव पयोधरः। पयो न धरतीति
तव कुचद्वयस्य घेः। पयःश्च स्तन्यं व्याख्याने रसहानिप्रसंगः। स्वयंभूः स्वयं भवतीति स्वयंभूः। शंभुः। शं सुखं भवत्यस्मा
दिति। कस्य धन्यस्य भाग्यवतः। नवीनं चंद्रवत् चंद्रः चूडायां शिरसि यस्य भविष्यति। शंभुरपि चंद्रचूडो भवतीत्यं
द्रइति। चाद्रिभिन्हादे इत्यस्य धातोस्तेनाह्लादकत्वं व्यंजितं। चूडारत्नचूडेति कुचयोपरितननीलीमाध्वन्यते। सैव क्र
मशः इति लक्षितं। नवोढामुदाहरन्नाह॥४॥ नवोढा यथा। हस्ते धृतापीति। हस्ते धृता न केवलं वगाढ्यवस्था॥ शा
यने शय्यायां विनिवेशिता पिन केवलं स्थापितापि। तथापि नववधूः न नोढा वहिरेव गंतुमतते। यत्नं करोति। ल
ज्जाभयपराधीनत्वादिति भावः। अथ ये सर्पांतरे। जाली मदेव यंपः पुलुपल्कं करेण पारदं स्थिरयितुं स्थिरीकर्तुं क्षम
ते। समर्थः तस्य नरस्य आक्रमणीयाः। पारदाक्रमणमपि नरसंज्ञेन भवतीत्यत्रापि तस्यैवे समर्थः। स्थिरयितु
मित्यत्रादेशीकस्यानित्यत्वात्। स्थितस्य स्था रेणभावः। स्थगयितुमिति वा समीचीनः पाठः। अत्रस्वभावोक्त्यनु
गतो दृष्टांतालंकारः। वसंततिलका वृत्तं। तल्लक्षणं ज्ञेयं। भजाजगागो गः॥५॥ विश्रब्धनवोढामुदाहरति। दरेति। न
वोढा विश्रब्धेति ज्ञेयं। कस्यचित् रसिकस्य समीपं यद्भेदसमिद्दिता स्वपिति। कश्चिदिसमाह। दर इषत् मुकुलिते मुकुली कृ

तेनेयं पाल्यौ यस्यां क्रियायां न घट्या स्यान्तस्या । इ परस्यैरता व्यपमितिप्रमरः । अत्र लज्जेता दृष्टिनी च मुकुलिता न
स्याभानं विधानात् ॥ न चासति प्रगल्भास्वभावेन मुग्धयामसंभवात् । नाद्यमुकुली सुवविशेषे एतस्याः संभवात् ।
नाभिभीता । भीतात्वाँ इह दृष्टौ मुकुलितात वेस्सामिस्लसंप्रदाय इत्यलं विस्तारेण । पुनः नीवी निपमितवा हु नीत्यानि
यतः स्या । पिता बाहुर्व्यक्तनया कृतउरुयुग्मस्पवंधः परस्परलग्नतापत्र । तथाकारेण कुलितकुचस्थलपञ्च स्वभा
वोक्तिरलंकारः । नारीकटं दंसवकं ग्रंथे नीवीस्या इति वेजयंति ॥ पुष्पिताग्रावृत्तं । अयुजनयुगेपूना यकारो युजितनजौ जर
साश्च पुष्पिताग्रा ॥ अथ मध्यामाह ॥ समानौ तुल्यबलतया लज्जामदनौ यस्याः सा मध्या नायिका ॥ लज्जामन्मथम
ध्यस्था मध्ये यं नायिका मतेति लक्षणात् ॥ ६ ॥ एवैकस्यातिप्रश्रयाद इति वि अंध नवोढे सर्वपाठः । अनुदाहरणात् । असंभ
वत्वाच्चायातिधास्ये वृतीतस्यां क्रयं वाधा च्छ प्रयुक्त वक्ष्यमाण मध्याव्यवहारसंभवा इति अस्याः मध्याया स्वेष्टा क्रिया
व्यापारस्नाग सिसापराधे प्रेयसि कांतेसति । धैर्यधीरतां वक्रोक्तिः । अन्यां तरलापकं वचनामिन्पर्षैः अधीर्ये अधीरतां
यां परुषानिष्ठुरवाक्यस्याः सा । मध्या यथा । उदाहरति । स्वापयिति । स्वापो निद्रायां प्रियस्यानन विलोकन हानिः । विलो
कनं रूपे दृष्टं भंगो भावाइ स्पर्शः । तथा स्वापच्युतौ निद्रात्यागे प्रियकरग्रहण प्रसंगः इस्पर्शः । जेष्टा पेति भावः । इयंअमुनाप्र

५

कारेण सरोरुहमुखी परिचिंतयंतीस्यां पनिद्रां विधातुं कर्तुं लज्जात्या गस्य दुःखकरत्वादिति भावः। द्रागितुं स कुसुममपि अकं
तमुखावलोकन द्वाने रनुपेक्ष्यत्वादिति भावः। प्रथेदे प्राप्ता उभयपक्षो पचल नेत्र नोनि पिहार्थे इव समानयत नेनव्याकुल
बभूवेत्यर्थः। अत्र च विधान द्वाना स्यांतुल्यवतामालज्जा मदन तुल्य दर्शनेन प्रकटमेव लक्षणे स्वरूपं अत्र हानि विधा
नयोरन्यतरति श्चयाभावेन संदेहालंकारः। वसंततिलकावृत्तं॥ ७॥ अथ प्रगल्भां निरूपयति। पतिमात्रेति। पतिमात्र
विषये पः केलिकलापक्रीडासमूह तत्र कोविदा प्रवीणा प्रगल्भा॥ वेश्यायाश्च पुनः कुलटायां च ना इयसंज्ञेति णर्यः। पतिमा
त्रविषयत्वस्याभावात्। न तत्रतया वेश्याकुलटयोरतिव्याप्तिः। अलक्ष्ये लक्षण गमनमतिव्याप्तिः। अस्याः प्रगल्भायाः रति
प्रीतिः। अन्यापेक्षा संभोगप्रीतिः। आनंदात्संमोहः विचिंतता। अज्ञते सत्यर्थः। प्रथम रति प्रीतेः उदाहरणं दृष्ट्यपतौ संस्प
र्शेपेति। वामं चक्षुरक्षिणी यस्याः सा वामाक्षी॥ अतिगतविकसत्कमलादिदृशी यतीति भावः। सा वसनांचलेन बहु लेखा प्र
यत्नेनापि नाच्छादितं भवतीति घन्यते॥ श्रवणयोर्नीलोत्पलं नीलकमलं सूर्योदय विकासि त्वाच्छ्वास्य निकुंत। आच्छाद
यति। कमलविकासेन चिन्हेन सूर्योदयं प्रियो मा जानीयादिति धियाइति भावः। हसति। अंबुजनीपतेः दृयस्य संस्प
ससुद्रयजिज्ञासमाने सा तु मिषति सति। अंबुजनीपतेरिति तत्सनापसात् तस्यादिति भावः। सूर्योदयजिज्ञासमानइ ५

तिरस्तेरतभूतो दिवासंभोग इति। रतरायभूतो दिवासंग इति भावः। न दिवा मैथुनं कुर्यादिति वाक्यात्। क्लिंलत्ता॥ जिह्वा
समाने प्रियः इत्याह। स्तनं कुचं संस्पृश्य मर्दनं विधाय वदनं आकल्प्य स्वमुखे चुंबनार्थं संजोज्य इत्यर्थः। कंठस्थ
ले संश्लिष्य आलिंग्य एतदालिंगनं दुग्धजलाभिधानं। जघनोपश्लेषाख्यं वा वर्गतस्य॥ उक्तं च। अंके स्थितायाः शयने
मृगशावकाक्ष्या गात्रे प्रियस्य विशतीव नितांतरागात्। गाढोपगूढवसने निरंतं यश्लेषः प्राहुरिह दुग्धजलाभिधानं
॥११॥ उरस्फलिततरीभ्रोणि स्योपरिष्टा दूजतिप -- री हनारी स्वस्तके रोमारीपा। करजस्थानदूष्यं चुंबनं चावि
धत्स्व कृपपतिजघनोपश्लेषमेतन्मुनींद्रा इति तथा। अधरबिंबं निःपीय। पीड्यमाने इत्यस्य रूपं निरूपितं। अंबरं अपा
कृष्य दूरीकृत्य। अलकं च्युतं स्पृश्य क्षिप्य। एवं बाह्यरतेनालिंगनादिनात्मायिका मुकुंठ इत्येतल्लत्यर्थः। उक्तं च। मोहनेनाभवे
नायत्याव दुःस्थिता प्रिया। अन्यथा नसुखोत्पत्तिः। अशीतेऽधिकरात्मा॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं॥१२॥ आनंदात्संमोहरति
द्वितीयं उदाहरणं स्तौपति। नखक्षतमिति। काचिन्नायिका पूर्वकृतरीत्या सखीं कथयति। हे आलि सखी उरस्थले वक्ष
सि नखक्षतं अधरतले अधराधः प्रदेशे रदस्य दंतस्य व्रणं। तल्लक्षरूपाघरयोरिति विश्वः। वकुलमालिका बकुलस्य
वृक्षस्य पुष्पं बकुलं तस्य मालेव मालिका च्युता। इतस्ततः पतिता। च पुनः मुक्तावली विगलिता मुक्ताहारस्त्रुटिता इत्यर्थः॥

६

प्रगल्भाप्रयुक्तसुरतवैचित्र्यानुभवश्चापि हेतुरिति भावः। एतत्तत्त्वस्वस्तादि स्वकलेवरं तां तस्मये सुरतां तत्काले आ
नंदभरतेपि मया आलोकिता। इयं दृष्टं अयमहं इति विशेषस्मरणं केस्यपे।। रतिः क्वचिदिशेषणं भोः क्व नस्मरामीस
र्थः।। तत्र च नववधिस्था विधिनोपकेएवं व्यवहन्तेव्य एवं नेत्रिरिति विशेषपकः क्वचन जानामी। स्पर्थः। इत्थं क्रियत्काल
संभोगभस्मनो सुरतवैचित्र्यमनंतरं वंतदभावे तिसंमोहइति प्रगल्भायां रतवैचित्र्ये [illegible] संहाविव त मो
न्वे। अन्यत्रापि घुमसंस्पर्शो एवास्तिसंमोहे करास्वानसुतवैचित्र्यस्य तदभावे चरमहानिः प्रसंगः। अतस्तदुभयम
पि युक्तं तदिति भावः। पृथ्वी छंदः।।१०।। इत्थं निरूपितेषु स्वीयामुग्धादिभेदेषु मध्याप्रगल्भेभेदौ। तौ रेरनेकविधेइत्या
ह। मध्याप्रगल्भेति त्रिप्रकारे स्पर्थः। तान् दर्शयति। धीरा धैर्यवती। अधीरा अधैर्यवति। धीराधीरा धैर्याधैर्यवती। तत्र धी
रां दर्शयति। व्यंग्येति। व्यंग्यो नु मेरा केन चित् चित्तेन कोपस्य प्रकारो यस्याः सा धीरा। न व्यंग्य प्रकारो यस्याः सा अधीराः
व्यंग्यः व्यंग्यः कोपप्रकारो यस्याः सा धीराऽधीरा। इयांस्तु विशेषः। इदमेव विवृणोति। मध्याधीरायाः — — स्पष्टं व्यंजिका गीर्वी
क। वचनेनास्याः कोपव्यक्तिरिति स्पर्थः। सा मध्याया अधीरायाः अधैर्यवत्याः परुषा निष्ठुरवाक् कोपस्य व्यंजिकेति रोषः
।। मध्याधीराधीरायाः धैर्याऽधैर्यवत्याः वचनं धीरत्वयोगिः रुदितं अश्रुविमोचनं अधीरत्वयोगि तेऽप्ये एककालीनाइति ६

रोषः। कोपस्य प्रकारः। प्रगल्भामपि तथैवेत्याह। प्रौढायाः प्रगल्भायास्तु धीरायाः रतौदास्यं सुरतौदासीनत्वं कोपप्र
कारा कमिति पोर्थ्यः। बालस्यास्मोऽङ्गरागादतु उपरि तस्यौ विंश इति योवर्द्ध इ। प्रौढायाः संच्चयं वासर वधिपरतो र हा
नामेति नारी ति रहस्येः। प्रगल्भायाः अधीरायास्तु तर्जनं वति अशिरः कंपादि ताडना हिनाडनं पुष्पमालादिना। आदिश
ब्देन जंघेनमपि। प्रगल्भायाधीराया रतौदास्यं सुरतौदासीनत्वं तर्जनताडनादि के कोपप्रकाराके पूर्ववत्। एवं धीरादि
भेदानुद्यासंङ्कि कृतालरमतमनूद्य निराकरोति। धीरादिभेदः स्वीयायाएव। न परकीयाः इति प्राचीनानां लेखने
न लिंनो आज्ञामात्र न विश्वासनीयो यतः धीरत्वं अधीरत्वं न उभयं धीरादिनामपि आवश्यकत्वान्निश्चितं भवतीत्य
र्थः। मानश्च परकीयायामानइति वक्ष्यमाणत्वात्। तत्र मध्याधीरामुदाहरति॥ लोलेति। काचित्सापराधं प्रियं प्रत्या
ह। भो प्रिय हे प्रिय। भवतो देहे श्रमवारिधाराः श्रमजलकणाः स्फाराः बहुलाः बभूवुः जाता इत्यर्थः। कुत्र भत तस्य
भवः। लोलालिपुंजे लोलानां चञ्चलानां सतृष्णानां या आलि भ्रमरपुंजः स महान् यस्मिन्। मकरंदगंधमाघ्राये
त्यर्थः। तस्मिन्निकुंजे व्रजतो गच्छतः। अतः न लिन्याः कमलिन्याः दलेनतस्यातिशायत्वात्। समीरयामि धीरं मंदं श्र
मपरिहारणक्षमं मिसर्थः। विधातुंकर्तुं समीहे इच्छामि। लोलश्चलसतृष्णयोरितिविश्वः। मां विहाय निकुंजे व्रजनं

13

४ फलेतु ललता रति लुकप्य हृ। श्रीतस्या यौवनसंपत्तेः। फलमिव फलं। कुल्व रूपं तत्संभोगादिक।७

७ इति वक्रोक्त्या सापराधत्वं। अत्र वक्रोक्तिरलंकारः। वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यां वाच्यार्थांतरकल्पना मिति। इंद्रवज्रा वृत्तं। स्या
दिंद्रवज्रा [illegible] यदि तौ जगौ गः। मध्या मधीरा मुदा हरति। जातस्तरति। काचित्कामिनी सापराधं कांतं प्रति। रे धूर्त्त अति
चित्रमेतदाकर्णय। ताभिस्याहृ। नेतश्चनिशि रात्रौ जागरो जागरणं जातः। मदन्य नामक रति दशा दिति भावः। यस्य जागर
स्य नेत्र रक्त तत्फलं। अपर्थ्य इति भावितं पुनः भक्तितालया प्रीतीतारं अति वायितं मदुमचनः। भीतेसत। अन्यया सहेय
ध्यः। मे मनो व्याघूर्णितं। अच्चलितमेतत्। पुनः भ्रामयतो मे भंगास्तै घने निबिडे निकुंजभवने लतागृहे त्वं श्रीफल श्री
फलस्य बिल्ववृक्षस्य अपरूपं फलं लब्धप्राप्तं तद्ब्रस्यस्याः कुचलक्षणफलमिति ध्वनितं। अदिवस्तत वा ज्योयस्त
त्र वा रमवेद्दनो।। प्राप्यो वधिवसे भ्यः इत्यरणों। पुनः रर्हचित्तं एषः पंचेषुः पंचबाणो वाणाः। यस्य सः मां हुतवह क्रू
रैः हुतवहोग्निस्तद्वत्क्रूरैः तीक्ष्णैः शरैः कंतति छिनत्ति फलं तया प्राप्तं छेदनं ममेति विपरीतमिमि सर्वं।। हर्षोन्मत्त प्रह
सनो मोहनो मदनो जस्तस्याद्धि रूपश्चैव कामस्य शराः पंच प्रकीर्तिताः।।१।। यद्वा अरविंदमशोकं च चूतं च नवमल्लिकां।
नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः।।२।। इति एतेन स्वयं फलं प्राप्याहं दुःखेति भावः। अत्र विरोधालंकारः। वि
रोधः सोविरोधोपि विरुद्धत्वेन यद्वचः। शार्दूलविक्रीडितं। धीराधीरा मध्या मुदा हरति। कांतानुरागेति। काचिद्दू ७

ति। लोकान् अनुरंजनं तत्र चतुरोसी। यद्वा कांतापामहस्य स्या अतरंजनं केवलमनुरंजने चतुरः किंतु मनोहरोसि तस्या
मामनु मनो हरसि न हरस्यातिवक्रोक्तिः तस्या मा शक्यं न केवलमिदं मे यनाथोसि प्रभुरसि। उपतापकोसि इति वक्रोक्तिः।
नापना ह्यपांतौ पतापस्य पर्याशिशु॥ किंच नवयौवनेन भूषितोसि। रामेव भूषणं न दिनपादि इति वक्रोक्तिः॥ सुदरानायकया
इत्थं एवं निगद्यकत्ता प्रियस्य वदने विपये सप्तमी निःश्वस्य बाष्पैर्नेत्रांबुजैर्लुलिता दिमर्द्दिता दृग्गता ह्वोणानि हिवाः प्रेरि
ताअज्ञवक्त्रो मल्लश्रुपाता। व्याधीरा धीरलक्षणमेव। वसंततिलका वृत्तं॥ प्रौढा धीराया यथा तथा मुदाहरति। नो तल्प इति॥
काचित्सखी वदति हे केतनकगर्भगौरि। केतकाः पुष्पं केतकस्य गर्भः तद्वद्गौरि तल्पं सज्ज्यं नो भजसो नपालु धाधा
रानुकारा सुधाधारा अनुकुर्वतिता अमृतइव तुल्याः स्पर्धाः। गिरो वाचो न जल्पसि उभयमपि वक्रोधोद्यापि इति भावः।
तथा कोपप्रकारा ज्ञला तथा आत परिजने द्वक्यानं न कुरुषे इत्थं एवं दयिते प्रियेतत् कोपस्य संगोपनं आकारं तस्या दे
वचेता। यदि पुनः सहचरी सहचरति इति सखी सा स्विवक्रमुखं कृत्स्यस्पर्धः स्मितं न कुर्वीत एवमुक्तासि नायां तयि वाहुव
चनादि कुर्वीतो वद्द्यमस्य सखी सा ची स्मितमेत कीयकमभूपादि स्पर्धः। साचि वक्रं जुगुप्सितं इत्यमरः। शार्दूलविक्रीडि
तं वृत्तं॥९३॥ प्रौढामधीरामुदाहरति। प्रतिफलमिति॥ अत्यलक्त्या पार्वती गिरिसुता गिरिं स्पृशति तत्र कुरोति स्वतेजसा एवं भू

तं ईश्वरं करेणाहत्य तर्जयामास। चित्रमेतत्। किंभूता पार्वती गिरिशं गिरिस्पति तन्न करोति। हरस्य शिरसि या इंदोः
कला तस्याः स्वीयं प्रतिफलं प्रतिबिंबं अवलोकयतः स्य॥ अन्यस्याः शंसिद्धेन। आशंकमाना। यितर्कयंती। किंभूतेन
करेण कंपेन प्रचलितैः प्रकर्षेण चलानि चंचलानि यानि वलयानि कंकणानि तेषां वल्गेती भावमाना। या कांतिः शो
भा तां भजतीति भाकूतेन सेवमानेन। अन्योपि यथा आहुः॥ ध्वनिपूर्वेन तर्जयती स्यैः॥ अत्र संशयालंकारः॥ मा
लिनी वृत्तं। तल्लक्षणं। ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः॥१४॥ प्रौढाधीराधीरामुदाहरति। तल्पोपांतमिति। प्रियत
मे तल्पोपांते तल्पस्य सज्ज्ञायाः उपांतं समीपं उपेयुषि प्राप्तवति सति कृतग्रीव यासापराधस्यास्य संमुखं स्थितो
ति चेति भावः॥ पुनः काकुव्याकुलवाचि। का कामस्यापराधस्य सकुपितेति भीति पुनः ध्वनिविकारेण व्याकुला अन्य याक
ध्येनेन वा कलस्य तस्मिन् सति सा धिति अ दभ्रत्वा हासितं कृष्णमदरागोपनं का घा करोतीति नस्फुर्जी ती विकसंतीक
पोलयोः श्रीर्यस्याः सा तया। पुनः हस्तेत्यस्त कुशे ये न तस्मिन् सति यदि इयं हसंती लक्ष्यते ततः प्रसंने सति ता वाम्मग
दृशा दृष्टयोर्दृष्टमेरानहृपराधस्व करूपाः विस्फुरिताः सक्रोधः प्रकाशं प्रेरिताः किंभूताः दृष्टयः लास्यारसेन जा
वयेन सालितं यतः प्रोष्याः दृष्टं तस्य येम पृपाः कांति घटास्त हृत्मांसलाः पृथुलाः दृष्टयो दीप्तयो या संताः। काकु

।स्त्रियां विकारो यः स गोकमीत्यादि निर्धनेऽरिसमरः। क्रोडीकृतु व्याकरी ह्यायो रिसमरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं॥१५॥
एवं धीरा त्रिविधेवइदान् अमान निपमकारांतरेणाह। एते चेति। मध्यहामध्या प्रौढाविधया। द्विधा द्विप्रकारेण भिद्यतइ
त्याह। ज्येष्ठा कनिष्ठा चेति परिणीतत्वे सति भर्तुः स्नेहकृतं ज्येष्ठा कनिष्ठत्वं न तु वयःकृतमिति तत्र स्नेहकारतम्ये
अधिकस्नेहा स्विस्या दितृना निख्याति। तासां परिणीतत्वादित्यर्थः। धीराज्येष्ठा कनिष्ठमव यथा। तथोदाहरति। एक
कस्मिन्निति। कोपोदक्षिण नायकेइतियोज्यं॥ सरोरुहद्दृशोर्नायिकयो एकस्मिन्शयने एकस्यां शय्यायां निद्रां वि
श्रायतयोर्मध्ये एकां नायिकां पक्ष दितो विस्तारितः अवगुंठनपटो यस्यां तत्तैवे निःशब्दः। मां द्रक्ष्यतीति निपाकुलुलधरः
दृष्टवान्। ततः अन्यस्याः ज्येष्ठायाः सविधं समीपं समेत्य आगत्य आगत्य निभृतं व्यालोललाश्वयकायाः हस्तां गुल्मः
तासंख्यापारैः प्रेमरूपैः वसनस्य अंचलं ग्रंथिचलयता स्वाप स्तुतिं निद्राभंगं क्लिप्तवान्। तया सहचरीं रसपातपाकृत
तासंख्यापारैः प्रेमरूपैः वसनस्य अंचलं ग्रंथिचलयता स्वापस्तुतिं निद्राभंगं क्लिप्तवान्। तया सहचरीं रसपातपाकृत
वा निःस्पर्शगमि मनेतितस्याः भयशांकएति भावः॥ यत्रपूर्वाईसोसकंभावयनत्यनस्नेहलेवा निष्ठातां उत्तरार्द्धे
स्त्रोऽहं ठयास्नेहेनाधिसस्पष्टमेशति॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं॥१६॥ अधीराज्येष्ठा कनिष्ठाचयथात थोदाहरति। अंत
रिति। दक्षिणनायके तिरोषः। घनेनायकेरतिकेलियो ग्येति विडंघने प्रियतमेहेरूपन। किंभूता। अंतः कोपकषा

17

९

मिते॥ ॐ नर्मेन सिषः कोपः क्रोधः। तेन कलुषीकृते कषायिते। तत्र तयोर्मध्ये एकां पुष्पस्य अवचयाय वर्त्मायन
मे वदनां समायोजयत। पुष्पावचयव्याजेन नम्रमुखीं कुर्वन्निस्पर्धः। अन्यां ज्येष्ठां नववधूत्वां नायिकां समालिंगति।
किंभूतां अन्यां। अर्द्धकुञ्चलीलितेये लोचने याभ्यां तयोर्ये अर्द्धले कोणौ तयोर्ये चमत्कारास्तेरभिरामं आननं यस्यास्सा तां। अ
नार्द्धमुकुलदृष्टिः यथा अर्द्धव्याकोशितेति किंचिद्भूमं तौ तारकोटौ यस्या ईमीलितौ सा। अर्द्धमुकुलार्थे सुखं प्रददाति। पुनः स्मेरं
अर्द्धयासिमन्ते वंभ्रतोऽधरपल्लवो यस्याः सा तां। अत्रापि पूर्ववत्सर्वो द्वैतरयोः कनिष्ठाज्येष्ठाविभागः॥ ८॥ शार्दूलविक्रीडि
तं वृत्तं॥ धीरा अधीरा ज्येष्ठाय थोदाहरति। धैर्या धैर्येति। प्रियः कांतः एकीहराष्पृष्टिः यः अनंतकांतिः स्थिरं रत्नद्वंद्वं यस्त
वान् किंसंपर्धप्रीतयेतयेवस्पर्धः। किंभूतयोः धैर्यं च अधैर्यं च धैर्याधैर्ये तयोः धैर्याधैर्यसुक्तयोरिस्पर्धः। ग्रहेणेणादिक
इलं च प्रत्ययस्तेनन गृहीतयोः धैर्याधैर्ययुक्तयोरिस्पर्धः। ग्रहेणेणादिकइलं च प्रत्ययग्रहित्वइति साधनीयं किंतु प्र
भमतः एकस्याः कनिष्ठायाः करेरत्नंकलयत् परस्याः अन्यस्याः ज्येष्ठायाः हस्ता हस्तौ स्वव्ययेहस्तेन हस्तेन हस्तौ हस्तौ वा
गृहीत्वेदं युद्धं प्रवृत्तमित्यस्मिन्नर्थे तन्निपातव्याप्तात॥ कुत्यतंरीस्पर्शेन आनंदं आविंदति। अनुभवति। अनुस्फुरत्
ज्येष्ठाकनिष्ठेऽराहर — — त्रमेलंकारः। छलमन्यामुरोधेन मुद्रायस्य प्रकाशनमिति। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं॥ ९॥ इस्कात

९

रीसा स्वकीयां निरूप्य परकीयां निरूपयति ॥ अप्रकटेति । अप्रकटः कोपि न – – – तिभीरस्या परस्मिन्पुरुषेऽनु
रागं यस्याः सा परकीया । अप्रगटपुरुषेत्यनेन मुग्धायामतिव्याप्तिः । अत उक्तं परपुरुषेति प्रगटपरपुरुषानुरा
गस्यूते वेश्यायां अतो प्रगटेति । सा च द्विविधा द्विप्रकारा । परोढापरेणान्येन ऊढा परिणीता कन्यका च । अत्र तु परोढाया भ
र्त्रधीनत्वेन परकीया – वं सुलभं कन्यकायास्तु कथमित्याह ॥ कन्यकायाइति । अन्याधीनत्वमेव परकीयात्वे प्रयो
जनमिति भावः । सा किंस्वाभावादित्याह । अस्याः स कलाचेष्टा गुप्तैव । अन्यानवलोकितेत्यर्थः । परोढायथा तयोरा
हरति । अयमिति । काव्यप्रच्छन्नकामिनी सखीं अन्यं तरेणाह । हे सखि कुसुमशरः कामः तत्स्पर्शे शाये आराधनाय स
मुचितो योग्यः अयं विद्यमानः रेवाकुंजे रेवानदी तत्संबंधी कुंजः लताद्याच्छन्नप्रदेशः । अयमपि च – क्वं देध्याहारो मध्येय
वर्तीय्यो उक्तं च । येनाप्नोति परां भूमिं पदं मुक्तं विधीयते ॥ तत्त्वायं समासा – – – व्याख्या । विचक्षणेति । किं च वेला
मध्याकाले मध्ये । कुंजमध्यो रायां तत्स्थानं इति यावत् । वेलाकीलन मर्यादया स्य मरः । दरदृष्टदृग गलं स्योविकसं स्यो एवं
ला पुष्पाणि फलानि यातासां परिमलस्तत्संबंधात् लब्धो गंधः विशेषो यस्मिन् । नचेसाटे नमिरलदेला परिमलोयत्रे
स्यर्थे ॥ एवंभूतो यं अनुभूयमान इत्यर्थः । समीरो वायुः वर्तत इति शेषः । अत एव समीरयति कामः इति समीर इत्यर्थेता ॥

२०

विमर्दोत्थे परिमलोद्गारे मनसि मनोहरे इत्यमरः॥ किंचानवजलदविन्यासेन नवीनमेघरचनाया चतुरा। अतएव धन्याभ
न्नोरमिहानयरूपमदुपकारकत्वेन पुण्यघती— पुरो विलसती प्रावृट् वर्षाकालः मां आनंदयति॥ इति शेषः॥ इय
मिति स्त्री तेन सखीं ह्युध्वन्यते। हे सखि चेतश्चित्तं पराधीनं परस्मिन् पुरुषे अधीनं तद्गुणविशेषवशीलतेन तद्गास्या
इ मामवस्थां प्राप्तं किमपि संगमोपायं रूपं स्वं कर्त्तुं मृगयते। विचारयति। मृग अन्वेषणे कंड्वादिः॥ शिखरिणी वृत्तं॥ त
ल्लक्षणं तु। रसैरुद्रैश्छिन्ना। मनसभलागः शिखरिणी॥ ५॥ परोढायागुप्ता। दिंभेदैर्बहुत्वेकं यद्विविधेत्याशंक्य मानं प्रस्तु
रयन्नाह॥ गुप्तिस्त्यादि॥ तत्रापि गुप्तास्त्रिविधास्त्रिप्रकारा॥ त्रैविध्यमेव दर्शयति। वृत्तसुरतगोपने साद्धियातद्भ्योदाहरति
॥ एकेनैव पद्येन। श्वश्रू रिति। कापि परपुरुषचिन्हानि न्हुवासखी वदति। हे सखि श्वश्रू क्रुध्यतु। सुहृदो विद्विषंतु॥ अथवा
यातरः भ्रातृभार्या। निंदंतु तद्रचनाकरणव्याजेन क्रोधादिति भावः॥ भार्यास्तु भ्रातृवर्गस्य यातरस्तुः परस्परं इत्यमरः॥
किंतु तस्मिन् मंदिरे नाभिसदिष्टेग हे इत्यर्थः॥ पुनः अ— प्रकारं मय्यास्या पोनिद्रा नैव विधेयः॥ कर्त्तव्यस्वाज्ञाविधेहतुमाह।
आरवोमूषकस्य आक्रमणाय प्रहाय कोणकुहरात् गृहप्रांतप्रदेशात् उत्फालं आतन्वती कुर्वती मार्जारी बिडाली खरैः
तीक्ष्णैः नखैः मे मम कांका दुर्दशां विडंबनां न करोति॥ न हन्तवति। कांका मित्यत्र निस्वदोसचोरितिद्वि भावः। अपितु या

२०

दुर्दशाकृतासा तथाभूतासौ नास्तीति भावः। एतेन वृत्तवर्णिष्यमानपरपुरुषसुरतगोपनं छद्मनाकृतमिति। अत्र
व्याजोक्तिरलंकारः। व्याजोक्तिः शंकमानस्य छद्मनागोपनं मतमिति। कुंदुरस्तु खकेत्याखुरित्यमरः॥ नखोऽस्त्रीन
खरोऽस्त्रियामित्यमरः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं॥२०॥ विदग्धाद्विविधा द्विप्रकारा॥ वाग्विदग्धा क्रियाविदग्धा भेदेन॥
य श्वेति। तत्र वाग्विदग्धामुदाहरति। निबिडतमेति। एतत्कादिसंकेतमुपदिशंती सा हा हे पथिक अत्र घनीत्र सवित
रि सर्पे सति मध्यान्हे सर्पेः। तत्रतस्मिन् पर्युन – निरसर्पेः। सरितटेन ईतीरे निवासोऽसतिः समुचितो योग्यः। किं
भूते सरितटे। निबिडतमे। अतिशयेन निबिडाः निबिडतमाः येन मालातमालवृक्षाः तान्मल्ले ते अवलंबते इति मल्लि
न्यः मतमदशाधारणे। ताश्च ताः वल्यश्च कताश्च मल्लीप्रभेदास्ते षां राजयः पंक्तयः। श्रेणीलेखास्तुराजयइत्यमरः। ता
भिः विराजितउपकंठः समीपेप्रदेशो यस्य तस्मिन् निबिडतमतमालमल्लवल्ली विचकिलराजे विराजितोऽप कंठे। अ
थय हे विराजितउपकंठस्य समीपे अर्थात्तमवृक्षस्थले तव निवासो योग्य इति वाग्विदग्धेयं तसूचितं। अथ सिन्यष्ठे
राज्यं तेपदाराजतेरतिराट्। क्विप्। तस्मिन् अस्मत्तो विचकिलो मल्लीप्रभेदे मदने पि च्वेति विश्वः। पुष्पिताग्रावृत्तं॥२१॥
क्रियाविदग्धामुदाहरति। दासायेति। भवननाथे गृहस्वामिनि दासायसेवकाय बदरीवृक्ष विशेषं अपनेतुं छेत्तुमादि

११

रात्रि सति आज्ञापितवति सतीत्यर्थः। कर्कंधूर्बदरी। कोली कोलं कुवलफेनिले इत्यमरः। हरिणाक्षी चपल
नेत्रा। संकेतं वियोगता इति भावः। हे मंनेरि तौ तत्र आनीय॥ अस्याः अतिशीतलत्वादिति भावः। पयसि तले कुठा
रं दिनि क्षिपति। गोपनीयमित्यर्थः। एतेन त्रिपया वैदग्ध्यं। अत्र कुठारगोपनेन वस्त्रनास्य चौर्यरतवसंकेतनिके
कगोपनरूपवस्तु ध्वनिः। द्वयोः कुठारस्वधितिरित्यमरः। आर्याभेदरूपगीतं छंदः॥ तल्लक्षणं। आर्यापूर्वार्द्धतुल्यपर
लद्द्ये प्राहुरुपगीतिं॥ २७॥ लक्षितामुदाहरति। यद्भूतमिति। कापि नायिका सखीं वदति। यद्भूतं अनुष्ठितं तद्भूतं जा
तमेवेत्यर्थः। जातस्यवाकस्य हस्तेणाप्यनिवर्तितादिति भावः। यद्भूपाद्धिरुद्धस्वरणस्यावश्यंभावित्वादिति भावः॥
तदपि अरि हं भमास सम्यक् तथा स्वीकृतं इत्यर्थः। वा अथवा। यद्भवति तद्भवतु न विलंबितमित्यर्थः। तव गोपनाया
सगोपनविषयकप्रयत्न विफलो निःफल इत्यर्थः। लक्षितत्वादिति भावः॥ २८॥ कुलटामुदाहरन्नाह। एते इति। कापि
कुलटा वदति। अंभोधराः मेघाः शरिकणान् जलबिंदून् किरति क्षिपंति। तद्युक्तमित्याह॥ पतीन् पुरुषान् न वर्षंति। अ
तोऽनुपयोगिन इति भावः॥ किंच शैलाः पर्वताः शाड्वलं हरिततृणं उद्गमंति॥ प्रगटयंति। शिलोच्चयादेः कारुदितत्वादि
ति भावः। यतः एते पुनर्नीपकान् राजन् न सजंति। अपि च तरवः। वृक्षाः परोपकारिणोपित्रैलोक्येप्यपिलोके क्षित्यर्थः॥ ११

फलानि सुचेत उत्पादयंति ॥ अस्मद्भाग्यविपर्ययेन कस्य वृक्षादेर्योग्यकाले फलानि जातानीति भावः ॥ यत्र तेनानजाराने नैवारभंते नो
त्पादयंतीत्यर्थः ॥ अत्र हर्षास्रैर्मनस्तया विश्वस्तानाकुलया हर्षास्रैः किं कृतं न किंचिदपि कृतमित्यर्थः ॥ आदरेणाविरलं प्रचारा
दित्यर्थः ॥ अत्र कातरं यथा स्यात्तथा आलपामि दिने नापालंभयंत्यामीत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ २५ ॥ अनुरागानामुदाहरति ॥ सापि चस
विशेषेण त्रिप्रकारस्त्वाह ॥ वर्तमानस्थानेस्याद्दिनाप्रत्येक एककालस्थानत्रिप्रत्येकं उदाहरणानि ॥ अनुक्रमेणाहितं स्वगुणमपीत्यर्थः ॥ तत्र
वर्तमानस्थानविघट्टनेनानुरागानामुदाहरन्नाह ॥ समुपागतवतीति ॥ शिवशिवेति ॥ सखेव सुदृशः [illegible] याः कपोलपाली
तां उत्पलीनाली हलस्यरालावृक्षपत्रस्य घृतपांडुरां कांति तेनभ्राप्तवती तस्यां केलस्थानविघट्टनं विपादेनेत्यर्थः ॥ [illegible] सति लवगा
लतिकायाः संकेतरूपायाः लतेव ललति केले तु [illegible] यादि [illegible] तरतीयुक्तं तस्यामनुकंपाहेतुं तस्याः निवसति प
ञ्चाणि [illegible] मनूचे नेमासि [illegible] समुपागतवतीति प्राप्तवतीत्यर्थः ॥ आर्यावृत्तं ॥ [illegible] आर्याप्रथ
मार्ध समं यस्यामपरार्धे माहतागीति ॥ २७ ॥ भाविस्थाननाभाविशेषया अनुरागानामुदाहरति ॥ निद्राकूटिरिति ॥ [illegible]
[illegible] आभ्यासपरिचयरसि ॥ हे [illegible] मामुपेहि [illegible] तिधनानि नेसं
[illegible] इत्यर्थः ॥ अत्र प्रियतमस्य [illegible] पाहि ॥ किमु ता [illegible] निद्रालयो [illegible] प्रासादस्था पामि
भीः [illegible] पांतेब हिं [illegible] मिथुनानि स्त्रीपुंसरूपाणि प्रयुतानि [illegible] नवनं
घनो [illegible] ॥ पुनः कपोतानां [illegible] पल्लवो [illegible] पुराणि ॥
ऐते [illegible] निबपल्लसमोगालया [illegible] याः [illegible] पल्लवियिथूनं नत्यन्येरा व्यालोलो [illegible] ॥ २८ ॥

१२

द्वेन आत्मनाआधिपिरं यस्य केतस्य रम्यकानस्य गमनानुमानेनत्यर्थः तिरस्कारमनुरागानां प्राह ॥ केलिकल्पिकेति ॥ राधयामधुरि
पु अश्लीकृतस्यामि गोऽपारे हस्यरा ॥ किं भूतया निष्परतीगलस्तीन यमा । या वशिप्ता राधस्यास्तु रत्या कुंजसंकेतेनागतं मध्यानाग
तइति विषाद इति भावः ॥ किंभूता मधुरिपु केलीकल्पितायां सालमञ्जरी अहमागता इत्यनागमिति राधया चेष्टा सार्थ लोकस्मि
कात्मनमप्रीत्या पञ्जरीकृतमहविशाली कृतं कपोलमंडलं कांडस्य कृयमसः ॥ पिलं पीतं नालमाल वहति सालंय समरः ॥
यो कुताय ॥ २ ॥ मल्लस्य ॥ पास्येन नलेमेरथा कुजा ॥ २८ ॥ कुहिमाय यथासामुरा हरति ॥ पीछहर्विरि ॥ कापि चिरसपद्यद्वास्युपि
कुड्यलीपृथिक चइतिथ पनिमेतीमा कुसुनिवासस्थाने कुलिपविति अहाने त्यामिति भावः ॥ ननं राम मधुमथनी बधिरापूर्व पीडु
आस्कुमी यायानं रडयस्थपाद वंपहाभाव आरामित्याचरु ॥ नास्ति अयस्थ ॥ इत्थममुनाक्रमेणपृथिवी प्रतिलोकोपग
मे सखीवचनेनिशास्पं खात रक्तीनाधिका कुचकुमना ॥ मीमि प्रवेशा समा याएवं च कुचकमुद्दंचिरोकुर्ध्वगता ॥ अन्तरा तान मुग्धा
पाथस्य भोग्य इत्यानन्तरा विस्तारायशिमित्यर्थः ॥ वसारलिकु काव्यं ॥ २० ॥ परकीया प्रकरस्य कस्य कामसुहृदरति ॥ कन्यकाया यथति
धाश्यामावाटितिभावः ॥ आलोकलकामाधीनतायाविलोकपरीस्पर्शः ॥ किंभूता राजकन्यास्यतुति अंगुलिकानामुद्रिकानाकृ
कामिर्यं स्वांतरा अंगुल्यां डस्य कंडूयनं कपोलाकथं विलोकय पतीस्वाह ॥ किंचित्कंचिताग्नितवंक रणादिति भावः ॥ हारवि
हारस्ल नायस्यां क्रियां गाराथा स्यात्पुनः सरलं अकुटिलं सामितलोपायलोकनेनेति भावः ॥ कुंजस्या क्रियापाद राजवि
चसार चिरिमेव रायथास्यात् अन्यापदेशेनेति भावः ॥ किं च प्रारंभ मालायिलोचनयोनेत्र हृत्या पुंसिः कान्तिर्यं यायां
गयथा स्यात् कामचहारयापा कपोलकंडूयनादिति भावः ॥ मुग्धा च चतुर्थी मिति माघ ॥ अनन्तरं लिंगापि मुग्धा कः आ इल पूरा ॥ २१ ॥

राम
१२

एवं परोढां निरूप्य ॥ सा वित्तमात्रेति ॥ वित्तमात्रोपाधिकः सकलपुरुषाभिलाषो यस्याः सा वित्तमात्रोपाधिके स्वकीयायामति
व्याप्तिः ॥ तस्याः कदाचिद्धर्मोपाधिप्रवृत्तत्वात् अतो मात्रेति ये पदं इह व्याप्तिं क्रमानाह ॥ नन्विति ॥ अग्निमित्रक्षितिपतावपि अनु
रक्तायाः एतावत्स्वकीयायां अव्याप्तिः लक्षणस्यातः प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ तत्र तस्या वित्तमात्रोपाधेरभावात् ॥ इति चेत् कुप्यत इति दोषः ॥ मेव
एवमावरुध्य ॥ सापि ऐरसवरीकाश्मीरहीरादीनां दारेभि महाराजेऽनुरक्तमनमु महर्षेरेनावगम्यते [illegible] तापयेत ततोऽपि तस्या मापि वित्त
मात्रोपाधिरिति ॥ सामान्यवनितां यथा तामुदाहरति ॥ इत्यादि ॥ कुरङ्गीदृगङ्गेन आद्याः वक्षोजौ सौनोपरस्थं आश्लेषमिव तनुतः कु
रुत इत्यर्थः ॥ किंच सा प्राङ्गणस्य सन्निधौ चत्वरसमीपे बहुधनं यस्य तं दातारं आर्त्तादिन्या [illegible] चकार ॥ मालामिषात् व्याजात् आनन्दोह
र्षः धनप्राप्तिभावः ॥ मिनामसुपयामि अश्रुबिन्दूनि च विसर्जति आनन्दाश्रूणां स्वच्छत्वात् [illegible] धनागमे धनप्राप्तिकपरिसूक
ण्ठतिकं कर्णसमीपं गच्छति धनागमानन्दादिति भावः ॥ शार्दूलवृत्त ॥ ३४ ॥ एवं स्वीयापरकीयासामान्यवनितास्तद्भेदाश्च निरूप्यान्य इत्यपि
निरूपयति ॥ एताः पूर्वोक्ताः अन्यसंभोगेन दुःखिताः वक्रोक्तिगर्विता मानवत्यो मानयुक्ता ख्याता [illegible] ॥ अन्यसंभोगेन दुःखिता यथा ॥
त्वं दूतीति ॥ हे दूति मत्सखि दरखिन्ने [illegible] द्वेष इति [illegible] निरोगामस्थि [illegible] रहहु स्वतुल्यतया दुःखिता मा
सा [illegible] ॥ पुनः पापीयसी चित्रिया कारिण्या हन्त [illegible] स्वार्थसत्याऽन्यथासत्या इति चित्रातदूत
मनेनेति भावः ॥ किमिदं यदसि विस्त्राह ॥ अन्यथा नेवं यतः देहे अङ्ग [illegible] इत्यादि सा पत्तासं
प्रियमुत इति दूतीनखक्षतादिदर्शनेन नायिकायाः दुःखाभमप्रतीतिर्ध्वन्यते ॥ किंच [illegible] अनुमानमिति अनुमानालंकारः ॥
अनुमानं तु कार्यात् कारणावधारणमिति [illegible] तथा व्याजस्तुत्या नखक्षत [illegible] व्याजस्तुतिर्मूर्खनिन्दास्तुतिर्वा स्यात्

न्यं यंपति॥ यथा स्त्रीणां गर्वितो द्विविध्य दर्शयति॥ प्रेमगर्विता सौन्दर्यगर्विता चेत्यर्थः॥ ३६॥ प्रेमगर्वितामुदाहरन्नाह॥ अपूर्णा इति॥ का
चित्सखी स्वानुभविकं मन्यमाना सखीं वदति॥ हे सखि अत्र भवेत्पदं उभयत्रयोरस्य॥ का कालिन्द्या पुनरपि तव प्रेमतः स्वामी तव वश्य
चित्तत्वे भूषाणं नो गिरतीति॥ ततः धन्यतमा असि स्वाधीनभर्तृकत्वात् इति रायेन धन्यासीत्यर्थः॥ चित्रं धीमिन न कुचिद्धी ये न वरकु राक्य
तदस्यार्थः॥ न तथेत्याह भक्ता तरेव भूषणानि न कलयति॥ किंभूतः तनुनयनानि [illegible] भीरुः॥ ततनुमम नयनं तदीयरतयोः रतरालं व्य
वधापकं तनभीरु भूषायां मदंगतरायं ज्ञान निस्त्यर्थः॥ धन्यतमेति स्वाधिक्यकथनात् व्यतिरेकालंकारः॥ उक्तं॥ उपमानाद्न्यस्य व्यतिरे
कः स एव सति॥ पुष्पिताग्राछन्दः॥ ३८॥ सौन्दर्यगर्वितायथेति तामुदाहरति॥ कथयसीति॥ काचित्सखीं वदतीति हे सखि कोऽयं प्रियमसि
किमाचरामि करोमि तत्कथयत उपदिशेत्यर्थः॥ तत्र तस्मिन्कोपि सहिष्णु तैव नाहं बाल्यसहनशीलत्वमेवेहाबः समन्जनी सख्यास॥
किंभूतं कान्तममास्त्रोतः कमलोपमानं कमलतुल्यं कलयति कथयसि सतीत्यर्थः॥ पुनःमम अधिसुधाधरस्य अमृतद्रवस्यसाम्यसमतां
प्रथयसि प्रख्यापयसि सतीत्यर्थः॥ पुष्पिताग्राछन्दः॥ ३९॥ मानवतीयथेति तामुदाहरति॥ प्रियापराधसूचयतीति॥ सूचिकाल्पेन त
येषां मानः स च लघुर्मध्यमो गुरुः श्रेष्ठो गुरुदाहरणाक्षिपर्थे तस्यप॥ उक्तं॥ चरु दूपनं तसपयासा भर्चन्नेत्रा कामिनीनां प्रियं प्रति अवश्य
दोषमेनस्य गरीयामध्यमो लघुः॥ अपरस्त्री दर्शनादिजन्मा यथेति तं मानमुदाहरति॥ स्वेदाम्बुभिरिति॥ काचित्सखीं वदति॥ हस्ताले
दचित्रगराडदर वृत्तापस्याः साततसंबोधनं प्रियं कोपि अन्यापरानागेलिकान्विता॥ कथमिति स्निग्धचिह्नाकलनमात्रेणैव तु भावयत्य प्रियसि॥
तव मानः कथं स्मिन्त्वोदृशो स्वेदाम्बुभिः पदचरणालास्य पिततस्पदस्यानन विअः॥ नजानीमः॥ यत्तरूत दारकुचनं मदेहा स्वेदाम्बुभिः प्रिय
तत्त्याप्यं कथनं प्रदेहूनकठकिनसज्ञाताउ भयत्रापि देहीदयेन स्वेदरोमाञ्चयुक्तत्वमिति भावः॥ चकास्तीत्यामभेताविसमचित मधुराणामउन्न

राम
१३

कृतानामितिभावः॥ खिन्नाबुभिः कृपनपिच्छलमंगमूमा विरिपाठः। तज सद्वाल॥ वसंततिलकाछंदः॥ गोत्रस्खलनायथा तथोदाहरति।
यज्ञोत्रेति। हि तन्वि यन्तोत्रस्खलनं सपत्नीनामोच्चारणमित्यर्थः॥ तत्रोच्चारणे यदि अभिमानं मन्यसे तव्येयरिभावः॥ तर्हिं हरोमावलिः रामश्रो
णिः सैव व्यालः सर्पस्तस्य संसर्गे तत्प्रकारकं शापथं कारय॥ त दा षय परिहारायन्नापथकुर्वतंस्त्रेयेत्यर्थः॥ अनुष्टुप्छंदः॥ ३७॥ अपरस्त्री
संगमादिजन्मा यथा तथोदाहरति। कर्ण्येति। सुहृत्रोनाथिकायानयनस्य स्वेकस्य वेष्ठस्य संबंधादिकलं॥ काणानासाप्राणकान्ता श्रुति
मुक्ताः कर्णावतंसीकृतमुक्ताफलान्नेत्रित्वरोपमा दाडिमबीजतुल्या बभूवुर्जाताः॥ सापराधे प्रिये सिक्तोधरिभावः॥ किंकृत्वा सपत्न्याः
चरणालक्तकेन यच्चित्रं रचितं तस्य वर्णेन दयितस्य भाले हृद्गानि रोष्यपरियेय वलोक्येत्यर्थः॥ औपछंदसिकछंदः॥ पद्मिधर्मकलास्ता
ध्वसमेस्युनो निरंतरानसमान्नपराश्रिता कलावेतालियकलाग्गुरुः॥ रातेत्र्यांते धिकगुरौ स्यादापछंदसिकं कथी इह घरलेत्रवये।
तालीयपरिभाषित गुरौ अंते धिकगुरौ सतीत्यर्थः॥ ३८॥ प्रासंगिकप्राप्तसा भेदान्निरूपयति॥ एताइति षोडशेति यादृशाविधासी
याय यामध्या प्रगल्भावाः प्रत्येकं धीराद्भेदाः षट् पुनस्तयोः ज्येष्ठा कनिष्ठयोः प्रत्येकं द्वादश मुग्धालैके वं केलात्रयोदश॥ ७॥ परकी
याद्विविधा। एका बेषम्यतिषोडश॥ १६॥ अष्टावस्थाभि॥ ८॥ प्रत्येकं एकैकं प्रति अष्टविधा॥ ८॥ अष्टौ प्रकाराः तां वस्था आह। प्रोषितेति।
प्रोषितो दिगंतरागतो भर्ता यस्याः सा॥ १॥ खंडिता अन्यासक्तेन पत्या चित्यक्तेत्यर्थः॥ २॥ कलहेन अंतरिता द्वेत्यर्थः॥ ३॥ विप्रलब्धा
विप्रलब्धा यिवंचिता यद्युग्ना विमनस्केत्यर्थः॥ ४॥ उत्का उत्कंठितेत्यर्थः॥ ५॥ वासकसज्जा वासके वारे सत्र सज्जतीति स्याद्विकं सा॥ ६॥ स्वाधीनः प
तिर्यस्याः सा॥ ७॥ स्वयमभिसरति अभिसारयति वा इत्यवगणना त्यर्थः॥ ८॥ तासां नायिकानां उत्तमादिगणेन यासा तत्र पं॥ ८४॥
चतुरसीत्यधिकयुग्मेदा भवंति॥ तथा च रसम... ज्येयादशविधा स्वीयाद्वि विधा च परांगना एको वस्थापुनरेवा ष्टावस्थाभेदाम रा॥

१४

पुनश्चतास्त्रिधासर्वा उत्तमाधममध्यमाः इत्यंसरात्रयस्तासांआनीतिचतुष्टोरसिनिराकरणाय॥यलअनुवदति॥पद्मिन्यादि॥एतासामनेन
रगणितानांस्त्रियोमवेस्यरुभाइयइत्यंरसपष्टं॥यद्यपीति॥मुग्धायानायिकायायथाधीरामेदस्याभावः॥तथापिविधपीतादिप्रकारस्यात्र
ज्ञासामभावीतस्याअभावात्॥तथाचविधत्वाभावोभवितुमर्हतीयोऽज्ञोभवति॥तथापीति॥प्राचीनानांकवीनांलेखनस्यानुरोधेनाथ
एषामध्योदाज्ञाभयपराधीनरूपामुग्धाआलंब्यात्रिरूपएतेभेदाः॥प्रोषितभर्तृकादयअवगंतव्याः॥तत्रप्रोषितभर्तृकादयोपतितेद
शान्तरगतदूतीदेशान्तरगतापेनाकामादित्तिव्याप्तिनिराकरोति॥उत्केत्यादिस्पष्टासस्याःप्रोषितभर्तृकायाःअप्यराक्रियायावस्थाप्रे
भिलाषचिन्तादयोवक्ष्यमाणाः॥मुग्धाप्रोषितभर्तृकायाश्चाक्षसामुदाहरति॥दुःखमिति॥अंबुजमुखीमुग्धायाःस्त्रीस्वव्ययथाप्रोहितो
संतापसहनसमर्थेहेतुरचेताभवःकामोवदजानाति॥हृदयत्वादिभावनान्यइत्यर्थः॥संतापमेवाह॥अतिशयेनदीर्घबहुलमित्यर्थः॥दुःख
वहयत्स्वपिभारपत्यापसखीवर्गोयसखीसमूहापलज्जोयतिसर्वत्रसंबंधः॥नोभाषयसेनकथयसीत्यर्थः॥पुनःकीदृशेलोलनीलोमिःस्त
णविशेषःशयनसज्जापरचयस्यापिनवासातनिम्ना॥पुनःकण्ठग्रहस्यावसलितगिरःस्वात्यत्यादीतभावः॥अत्रानानुगताप्रोषिता
त्यर्थः॥हृशोनेत्रयावाष्पोदकनधरानदृष्पारि॥विशेषोक्तिरलंकारः॥शार्दूलवृत्तं॥२९॥मध्याप्रोषितामुदाहरति॥वासइति॥कांचिल्लखी
वदति॥वपुषिवासोवसनंलंदेवअतिसूक्ष्मामितिभावः॥हस्तस्यवलयंतदेवहस्तयोर्यामित्यर्थः॥वपुनःजघनस्यवरांशय्यापरिमितवाहिति
भावः॥कांचीसेनबालाबहुभाषिणीमध्येगोसेसुभगसुरभीवसंतसमीरअघसमस्तबासइत्यादितलयाधिकं॥चवीतिचिरहत्वेस्तनादितिभा
वः॥किंनिद्रानकिंकारणमिति॥अलंकारश्चोक्तबहुभाषिणीतिहेत्वाकुलतार्थेआलंबअत्रैवेतिविपर्ययेस्तनासत्तोनवाकुरुसततये॥अ
त्रनमस्फोटालंकारः॥नर्मस्फोटस्तुभावनांशविनाश्चलापरेसालेशोदितिति॥पश्यान्निजेनवलीकव्याकःकोवलजघनपुरः॥वसंतपुष्पसमयःसुरभी

राम
१४

त्सुमरः॥ वसंततिलकछंदः॥५०॥ प्रोढा प्रोषितभर्तृका पथेषितामुदाहरति॥ मालिनि॥ काचित्सखी प्रोढां प्रियविरहितां सखीं
वीक्ष्य वदति॥ सुतनु योनाथकायाः बालांबुजवल्लमयी बालानि कोमलानि नीलांबुजदलानि प्राचुर्येन यस्य सा मालती मो
क्तिकी मुक्तानिर्मिता हारयष्टिर्हारलता का चास्य [illegible] धिक विविध दुःखहारिणी हारो कृतम् प्रकर्षेण [illegible] गुणादि सपत्न्या भवती
ति भवनव तस्मिन्नपा [illegible] तिप्रस्थानं रजनु नीत्यर्थः॥ अस्थि [illegible] नव [illegible] मनेन कुसलमालायां मुक्ताहारस्य च
संताप नकार्याकमृत्या न प्रस्थानं मिति॥ अन्यासिमपथा एव दुःखम॥ अहतानि रेखंदे॥ धमनी नारीव तंतेन
वारतिता लुया तायलकपातिमूलं भयानिगदति॥ अत्र प्रकटमेव भाग॥ मे नाडीतु धमनी शिर इत्यमरः॥
मंदाक्रांताछंदः॥ मंदाक्रांता [illegible] धीरधैर्येन गमे भयागोपयुग्मा॥ ५१॥ परकीयां प्रोषितभर्तृकामुदाहरति॥
धृष्टारि॥ धृष्टः पतिमातापसहत्तेदेहाति॥ कोलूहलेनेतिभावः॥ रदपिदल तया अस्तंगयायामन्यतो॥ [illegible] सा सूचने न च [illegible] घने सीमि
पूत॥ च पुनः स्वयं स्खलत्पाया ममेत्रा कारुण्यकपलोध्यानित्यावत्या॥ गतया स्वप्नो माशितो च [illegible] समन्दलेम ममापि रहता प [illegible] ता प्यति च
कपतिभावः॥ पाणि नानस्य [illegible]॥ किं च कुरंगी हरिणी कुरंगी नाहतरस्वकस्य स्वासता या भीस्याच्चा कतरहत्तोति भावः॥ या [illegible] भायाः
चायिपेयसुहृत्कृणस्यसस्त्रीजनस्य च सा प्रस्तुतं रं प्राणिय चनेन दीयते॥ किं [illegible] सखी [illegible] न मुच्यते॥ पूर्वं पर्व
केपतिभावः॥ अत्र [illegible] कामिनीत्वम प्रकटमेव॥ शार्दूलविक्रीडितवृत्तं॥ ५२॥ सामान्यां प्रोषितभर्तृकायंप्रत्युदाहरति॥ विरह
ति॥ हारहरो डपधि [illegible] हरिणा हरिहरा॥ अस्पष्टानेत्रयोः मरीचानां निचयं न्यस्य [illegible] निक्षिप्य बाष्पार्द्रं [illegible] लोचन
ति॥ अगत्यैति इति किं कालकामिन् जीतमेन सिस्यस्य स्पर्धः॥ विरहेण विस्तरं [illegible] तमम मम प्रेमस्नेहा विस्तारयस्वाचिद [illegible] मसत्वे

१५

स्यर्थः॥ तस्माद्भ्रांतस्य आगतस्य पुनरपि पूर्ववत् हस्सुदृक्ष्यं हास्यति॥ अत्रापन्हुतिरलंकारः॥ मध्याविनोढा ॥४६॥ अथ खंडितामुदाहरति
ति॥ अन्यावभोगांकितः स्यस्य प्रातरित्युलेकस्यापि उपलक्षणेन तुल्यामकमित्यर्थः॥ अस्याः खंडितायाः वेषो व्यापारः॥ अस्फुटालापवि
तिस्पष्टं॥ मुग्धा खंडिता यथेति तामुदाहरति॥ वक्षइति॥ प्राणेशः पतिः नवोढसुहृद्वरः नवोढा चासौ सुहृक्कचेत स्याः नायिकायाः न
यनेनेत्रमपि दृध्ये आच्छादयत॥ किंभूतायाः सुहृदाः वक्षःउरस्थलं कलशं किरायत्र चिन्हितं किमुचितकेरतीत्थं किमपि चिन्हा
दिकं अत्रत्रुमित्र स्त्रावासतोयेनान्यनायिकास्तनभागचिन्हं मुग्धसाल्पचछ्रत्यास्यर्थः॥ आर्याभेदउपगीतिः ॥४७॥ मध्याखंडितामुदा
हरति॥ वक्षोजचिन्हितमिति॥ बालानायिकानात्र बालानाथमुग्धासयरः॥ किंतुबालसमरूपवितिधातुः॥ येनबलतेसंवलते
धीराधीरस्वंसस्वरः॥ हृदयेसस्यप्रियस्य वक्षोजचिन्हितं अन्यनायिकास्तनचिन्हितं पुरोवीक्ष्यदृष्ट्वा दीर्घमपि कंनश्वसिति॥ निर्व
र्णप्रतिकिंचिद्वक्ति रहोनेतिभावः॥ किंच सपिव केनजल्पसि पूर्ववदेव भावः॥ किंतुजलेन प्रातःप्रभातेत्व रदनमाजतिप्रक्षालयती
ति लोचनजलानिअश्रूणि तिरोदधाति॥ स्वापयतिमच्छिकरः निद्रयनेनायांचित्प्रियचंदयुक्तिना नभवतीतिचातुर्येणेतिभावः॥
आपन्हुतिरलंकारः॥ ४८॥ प्रौढाखंडितायथा तामुदाहरति॥ मामुंखिसति॥ कोपिनायकः सखीयप्रतिवदति॥ अंगनानायिका
प्रातःप्रभाते करतलान्यक्रपदोलोपचमीकरतलेस्यापर्यंत्वास्वस्यस्यर्थः॥ मंगलमंगलस्तवं आपतस्मरणादिति भावः॥ आस्तोद
र्शयति॥ किंच कृच्यं॥ त्वमेव चिन्हान्यवलोक्य स्वापराधं विगणय्य निर्दर्शयतीमस्यर्थः॥ किंभूताअंगना विपक्षपक्ष्मलदृशः॥ विपक्षा
सपत्नी चासौ पक्ष्मलदृक् च यस्याःप्रशस्तानि पक्ष्माणि यस्याः सा पक्ष्मलतथा दृक् यस्याः सिध्यादिन्यश्चतिलक यस्याः पदांबु
जालक्तकैः आलिप्यमानं मुखं अस्यतंमा डत्रा नकरणादिति भावः॥ उदृष्टप्रौढेद्वा॥ आनतीकृतमुखीन पूर्वं आनतीकृतेने

राम
१५

आकृतं यया सा विप्रियकारिणो दर्शनं मत्वचरमिति धीयते इति भावः ॥ चित्रार्पितेयं चित्रलिखितेवाभवत् अतोऽस्याः स्पर्शः ॥ विषादविमूढ इति
भावः ॥ किंच रक्षानीरसनं कुरुवर्तिघा अथवा हृदयोर्निश्वासैः कोष्णबाष्पैः किंचिदुष्णैर्नकृतवती अत्रापि लक्षवरूप्या द्वितीयभावो पूर्वलो
कोऽस्याः एव भावः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ४६ ॥ परकीया खंडिताया यथा तथा सुदाहरति ॥ कोपसमिति ॥ मृगशावाक्ष्या पिकस्य वल्लभया किंतं कंठदेशात्
त्कामिनं परीक्ष्य परमया रागचिह्नं कामिलादिति भावः ॥ परुषाः कठोराः वाचो नात्ताः ॥ किंतु रोषावर्षितमुखसरसलब्धबुभूषाः सपल
न अंबुपूर्णा अंबुप्रवाहाय षुर्णेन नयनांबुधाराः दूरान्निरुद्धा इति क्षिप्ताः स्वदूरस्य कल्पेषु चित्रम् अवलोकये इति धीयते इति भावः ॥ वसं
ततिलकं छंदः ॥ ४७ ॥ सामान्यवनिता खंडिता यथा इति तामुदाहरति ॥ उरस्येव इति ॥ वारस्त्रिया वेश्यया पादपद्मस्पृष्टा प्रचलचेतसः चपलमन
सः प्रियतमस्य करुणं नान्तर्यमाने कनककंकणकरतलात्समाकृष्यते ॥ बलात्कृत्य हरत इत्यर्थः ॥ वारस्त्री गणिका वेश्या समाः ॥ इतीति
किं तत्र वदति रः पदस्याधराकितं अन्यनायिकास्तनचिह्नितं अतः धूर्त क्षमां ततो हेतोः यत्कृतापराधं अंगीकृतं ॥ चतुष्पदत्वं त्वदर्पितं चयनि
धीयतां दीयताम् ॥ पृथ्वी छंदः ॥ ४८ ॥ कलहांतरिता मुदाहरति ॥ पत्नीमवमत्य प्रियस्य संप्रति ॥ अस्याः कलहांतरितायाः भोगीत्यादि ॥ गोतिमिथ्या
मति निर्धन इव मरकतः ॥ मोहं द्रुतपदं कस्य स्वप्नमन्यतः ॥ मुग्धा कलहान्तरिता यथा तथैव दाहरति ॥ अनुनयति ॥ नमुखो दामुग्धालज्ज मा
नायिका लज्जमानमिति योज्यं ॥ कलहे नावमानितमित्यर्थः ॥ नानुनयति ॥ सखीजनाय किंचित्कटुत्याद्भिनकथयति ॥ पदलुमलया
निःश्वसरतिसति ॥ विरामचिरकाले शून्यज्ञानहीनं अंतःकरणं वहति ॥ विरहदाहकलादक्षिकाबाधया विषण्णत्वे इति भावः ॥ पुष्पि
ताग्रा छंदः ॥ ४९ ॥ मध्याकलहांतरिता यथा ॥ चिरमत्र इति ॥ इतीथ्या चितये इति भावः ॥ अधोमुखी अधोनिर्वयेन स्वेयस्याः सानायिका
कलहं पश्यास हीति शेषः ॥ सा विप्यः तत्परमनाल्पितुसमाचवांक्ष ॥ धायस्पोधायस्पो भ्यांकथ यितुं अकथयितुं एष इत्यर्थः ॥ ५६

॥र॰म॰री॰॥

॥स॰क॰॥

१६

सीतिकिं ॥ चेतःपर्यंतनत्विनानरमतिनत्तात्मपरीत्यर्थः ॥ निरंचयुक्तःखसुखिनो भवंति ॥ पुनः कलेनेसरिकापिलज्जासमुपैति ॥ अधार्मि
द्वानुनराच्य इत्यर्थः ॥ संशयालंकारः ॥ पुष्पिताग्रा छंदः ॥ ५० ॥ प्रौढाकलहांतरिता यथा ॥ अकरोरिति ॥ कापि सखी नायिकां प्रति वद
ति ॥ हे ससते श्रीडारसानभिज्ञे ॥ यद्वाक्रुधा रसज्ञ इत्यवकपदं कोपरसज्ञ इत्यर्थः ॥ यद्वा रसज्ञे नायके क्रुधा क्रोधेनेति सर्वत्र योज्यं ॥ नेत्रश्रो
णिमानं नेत्रयोः रक्ततां किमु प्रकरोः रुषाकृतवतीत्यर्थः ॥ वा पुनः ॥ करपंचनतर्जनं भर्त्सनं बहिर्निःकासनरूपं किमकार्षीः ॥ किं हत
वती ॥ अतिकोमलेन करेनाचरितमिति कोपवैचित्र्यमुक्तं ॥ किंच कलहं किमधाः कृतवती ॥ याह नायिका नेत्रकरणप्रसरर्जनं द्वयालप
मत्प्रय हरि ॥ रसज्ञाजिव्हा तांषपूर्वं च रयुक्तमेतत्तहिताममि इदं वदृशा हताः दिनमर्थं न विंदति न जानाति ॥ औपछंदसीकं छंदः ॥ ५१ ॥
परकीयाकलहांतरितायथेति तामुदाहरति ॥ भर्तुरिति ॥ हे रते प्रियामया क्रोधात् अवधीरितो धिक्कृतः सोमातर्विधिरेवबली यानेन ॥ र
स्येवेदं सुर्वं लक्षितनमेपराध इत्यर्थः ॥ सुखं ॥ यस्य भर्तुः शृंगारादिरसपोषकस्य भर्तुः इत्यर्थः ॥ यत्निामितमित्यर्थः ॥ गुरुः श्वसुरा
दिः लघुर्भर्ता ॥ समानाशनीया जारद्वत्यर्थः ॥ पुनः गोष्ठीजनसमूहः कानिष्ठीकृता ॥ अदृष्टा भर्तुरित्यर्थः ॥ धैर्यं कोधीरत्वं वियत्कत्वमि
त्यर्थः ॥ नरेयकोशाध भाजागारेण किमपि न चिंतितिप इत्यर्थः ॥ पुनः सहचरीसमीपवर्तिनी सखीनस्यानीता शिष्टुराः कृता ॥ पुनस्त्रपल
ज्जारसं वहनं तुल्यनिर्मुक्तं ॥ वाशिश्ययेनस्य रोकेत्यर्थः ॥ पुनः स्तावस्विनी स्तोरप्रवां हास्यासीतिगंभीरनीरनदीत्यर्थः ॥ विदुवस्
रिद्धिशासके रावसेनाचछस्वा मया विदुनातु उयमन्यस्मेत्यर्थः ॥ तत्र नमेकस्फोटालंकारः ॥ समज्ञापहिषज्ञोक्षीरस्तोरस्वकीडे
वतीत्यमरः ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥ ५२ ॥ सामान्यवनिताकलहांतरितायथेत्युदाहरति ॥ यस्येकेति ॥ हे सखि योनायकः कुल
वैपयार्थं सत्यार्थमवदत् ॥ तस्मिन्नाहं अपायः अतिशयितकोपः कृतः मायेवा वनिस्वे इत्यर्थः ॥ ममश्रीवनप्राणधारणं चितुनिंघ॥

राम

१६

अत्र नुकामं पिकरवेनेव मदनानुकूलं तस्य पुरस्तादित्यर्थः ॥ चंपकरंजकदाक्षादिकेया वनं पिकन्नरुणादित्रिकिंच्छा मेमसि मति सर्वत्र संबंधः ॥ पाणि
कमलपंकेरुहलक्ष्म पंकेरुहस्य कमलस्य लक्ष्म चिन्हस्य स्मिन्नारायछाया लेपञ्जन्म कुड्मलिकायां गुरुः च हस्तस्य तिः ॥ वायुनेव प्रसाद्र
क्षणाल ललाटफलके पत्रभाग्भाक्ष रन्यस्तलिखितं सर्वकाभाग्यवस्य चकलारद्व्यारामसंबध्यनिता ॥ शार्दूलवृत्तं ॥५३॥ विप्रलब्धा
दूतीयति ॥ संकेतनिकेतनस्यादृष्टस्य ॥ विप्रलब्धापाश्रयत्रविवस्यापि ॥ अथ तन्निर्यद्भवमानं सखीजनेन उपालंभः ॥ चिंतालद
पराधस्मृतिः ॥ मूर्छाद्यद्विपवैकृव्यसाय स्यदं ॥ मुग्धा विप्रलब्धायथेस्युदाहरति ॥ आलीभिर्हिता ॥ आलीभिः अनेककपटैः अने
ककपटव्याजायषु तैः सपथैः कृजोहृतसंकेतीकृतकुंजमध्यनीतया प्रापितस्याविप्रलब्धायानायिकयायान्यकुंजोद्दरस्यप्र
पराहितनिरीक्ष्यविक्षोभरत्यान प्रस्थितं न च स्थितं ॥ न स्थितं प्रियागमनाभ्यां व्याकुलाभ्यामित्यर्थः ॥ किं तु नवोढनीरजहृद्गान चौढा
चोसौ नीरजहृत्कचत्तया वंजापकंठकुंजसमीपात् दृष्टोन्यस्ताः परितः क्षिप्ताद्दृश इत्यर्थः ॥ किं भूतया लघोके नविनमनोरथनताभ्यां तोया
कुलायभंगासेषां कदंबसमूहं तस्य उद्बोधमण्डूपारभटी तस्य चमत्काराः चित्रविलासास्तान्स्मृत्वा ताभिस्तस्या इत्यर्थः ॥ नि
दूर्नालंकारः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ५४ ॥ मध्या विप्रलब्धास्युदाहरति ॥ संकेतकेलिगृहमिति ॥ एवं विधिनामण्मेनस्याः वने अक्षिक्षर लचेत्र
क्षिक्षताल्पिस्मिन्नेत्र अक्षिविकासस्य मयाकुविकासस्य स्पष्टतातार्द्दूल अक्षिवलीयवरोनववल्लथामि सर्वत्र संबंधः ॥ तदहं रोमेनके
कल्याज डीभूतेस्थितवती इत्यर्थः ॥ किंभूता या संकेतगेहं केलिएस्य प्रियसंगमेच्छया प्राप्यवस्य शय्यंकारमस्य प्रियसमेच्छया प्राप्यवरा
च्चरूल्न्यकारारहितमनिरीक्ष्य निभृतनिश्वासिताधरया ॥ निश्वासमे च निश्वसितायस्मिन्न्याश्नातौ अधोरायस्याः तया अक्षिविकासि
मीलिता मुकुलिताक्षिदृष्टिः ॥ तस्यां न विधानारा ॥ अतः शय्यार्द्दिरियपथासमतारापुरोहवस्य हष्टरून्यविलोकनीतिकपायक्ष

१८

रान्तरन्यायां विरतायां दृष्टिरिष्यत इति ॥ वसंततिलकं छंदः ॥ ५५ ॥ प्रोषितविप्रलब्धायाश्चेष्टामुदाहरति ॥ रन्त्वा इति ॥ तयाशून्यं कांतारहितं कुंज
गृहं निरीक्ष्य वत्सेन भवंकामकुहेतुकं स्मृत्वा विज्ञाय प्रियविरहपीडाजनककालादुःखापि न निवेदिताकारानयनार्थे ज्ञात्वापि तत्त्वार्थः ॥ बाढं तस्सहच
रीसख्यापि नो पृष्टा प्रियवृत्तांतमित्यर्थः ॥ परं तु पंकजदृशा तयेतिरवं भर्गस्य भज्यते अधुना स्मर इति भर्गस्तपास्मरहरस्तत्सदृशे ॥ स्फुरि
श्चन्द्रकेऽक्रियारत्नम् ॥ इति किं नाम भोगांक दृष्टा कल्याभयस्य समाहितिनाकेदातो शिपदहयं संतरसानं सुखकारिकलेन ॥ चंद्रकोत्स्नेर चंद्रस्तयं खरे
शिखरीशिकामिमित्रलाजाहामिव विपक्षात्तौ रागस्यैनी ॥ नीलकंठ संयोगे भेद्य ॥ अरोगामदुःखव्यथा समदृशा किं यदिति भावः ॥ मूलिनि
तिन्निरूले न निःशेषहं तव्यः स्मरत्वात स्यपतरः पूर्वं चंद्रो वनेन न पुञ्जयतरति नानि भूलिनीयमिति भावः ॥ प्रीवे रिसआनंदरूपोसि सं ॥ यद्वा
शिवगौरीविघरे ऽर्द्धांगत्वेन यस्य सः अर्धांगिन्यादच्युतस्य ॥ तथा प्रियमिलना स्मामाप्यानंदरूपा च कृष्णेति भावः ॥ शार्दूलविक्रीडितं छंदः
॥ ५६ ॥ परकीयाया विप्रलब्धायाश्चेष्टामुदाहरति ॥ दत्वेति ॥ सन्त्यानन्यया प्रियेण न हेषः ॥ सकेतकरइति भावः ॥ किंतु बाधेयमेव भुजंगतस्यम्
भिन्निरा शाचरेणोदत्वा यद्वा धेयं च भुजंगश्च न यामिपिशुनः लज्जारूपानदीमुल्लंघ्य पुनः पत्नापकारस्य पल्लघनं निर्विडअंधकारसस्य
पटलसमूह अंगीकृत्य गतइति शेषः ॥ च पुनः संतापन आकुलयातया पाथोधरे जलधरान् इति सति क्रोधेन आक्रांता व्याप्ता पः कृतांतः
तस्मात् तातस्य महिषस्य भ्रांत्या कालमहिषोपमामिति ममेमत्पापरितः सर्वतो पाडितेन प्ररितो घस्यपि हृदये रिस्मात यथिलोकनेनमेव युञ्जत इति
भावः ॥ अत्र भ्रांतिमानलंकारः ॥ शार्दूलं छंदः ॥ ५७ ॥ सामान्यवनिताविप्रलब्धायाश्चेष्टामुदाहरति ॥ कपटेति ॥ सकलरसिकानां स्त्रीनां नाविकाय
सोऽकारयो या या नूतनचिन्कवैर वचनेन वत्कावकपटं वचनानि तस्मात् शिसरवर्यचेतावेत्रि मालिका ने निति भावः ॥ इति हेतोर्गतांतो ये
स्त्रासो भयचित्तं सवसुपियेन सकुंजः ॥ विकच्चानि फुल्लानि कुसुमानि यस्याः कातिच घनाविहसती चेति ॥ श्लेषालंकारः ॥ मालिनी

राम

१८

छद्‌ः ॥ ५८ ॥ अथोत्कामाहेति ॥ संकेतस्थलमिति ॥ उत्का उत्कंठिता ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ अवधीति ॥ अद्यपि दिवसे अनागमने प्रयासि सतीत्यर्थः ॥
प्रोषितपतिकायां व्याप्तिर्न ॥ निषेधहेतुमाह ॥ तस्या इति ॥ प्रोषितपतिकायाः भर्तुरवधिदिवसे भूमिन्द्रेन अहमायास्यामीत्यवधीकृत्यादि
नेभवनं नियमः इति संकेतापेक्षत्वं न त्वत्र व्यावर्तमानात् ॥ भवने गमनं निपमस्य व्यावर्तमानात् ॥ अस्या उत्कायाः अरतिविषये हेतुः अंगानुभूतिः
अंगमोटनेकपटेल ज्ञाकियाविषयव्याजः ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ मुग्धोत्का यथेत्युदाहरति ॥ यन्नागामिति ॥ प्रियः अद्यापि न समागत इति स्मायत ॥ अतः
प्रोषेण बाहुल्येन परमन्यां स्त्रियं प्रपेदे प्राप्तवान् ॥ इत्थं चेतसि चिंतयन्त्यपि श्री उत्तालकुन्तया सखीन पृच्छति ॥ किं च दीर्घं श्वसितेन दर्शयति च कि
तसंपर्केन प्रस्वेत ॥ उभयत्र सखी भीतेत्यर्थः ॥ केवलं विचिंतमनाः पकोपः पांडुः कंडविशेषः तद्वत्सा पांडुरा रुचिर्कोति येस्यास्ताः कपोल
स्थली घर्षे विरहसंतापेन विमर्दितेत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ५९ ॥ मध्योत्का यथेत्युदाहरति ॥ आनेतुमिति ॥ कापि नवोढनीरजमुखीन वं उत्कण्ठी
रजकमलं तद्वत्मुखं यस्याः सा यथा भूतव्याख्याने मध्यायां नवोढानुपपत्तिः ॥ इत्थं चिंतयतीति शेषः ॥ अस्त्रीणां विषयस्तु लोकेतं
तस्य रजसः परागस्य पालेनयः उपघातः पीडा तत्स्य च लाभबाध्यादकं मुचति ॥ इत्थं कथं प्रियसखीमध्ये प्रविष्टेत्यर्थः ॥ आनेतुं नगतासि किमुथवा
भुजंगाद्वीतो किमुमार्गे वर्तिनः सर्पाद्भीतः किं नागत इत्यर्थः ॥ असौ प्रियः प्रतिषेधव्याधिप्रतिषेधव्याकुः यस्या तस्यां निषेधउक्तवस्था मपी
त्यर्थः ॥ क्रुद्धो वा चरेते ॥ अन्यथा ॥ आ ॥ मिथ्यावृत्त्यर्थे ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ६० ॥ प्रौढोत्का यथा तामुदाहरति ॥ आतर्नि कुंजेति ॥ आनि कुंज आतः ह
यूथि सखि हर सालआम्रयोपोभ्यांतरत्नमखि निशात्रेमातः हेति मिरपिरातः तस्य सीधेयति प्रत्येकं संबंधः ॥ तस्मिन्यने भवं नतएव आतातोद्य इत्यर्थः
इतिहेतोः किं वापृच्छामि कथय ॥ नीरसा पाराभिरामः सजलजलदकान्तिः श्यामोसऊ कृष्णः किं न समाजगाम ॥ आगतवान् ॥ कथय स्वेति या कथ
शेषः ॥ दामोदरपदमकाधीनत्वं कथयति ॥ निनकदाचिद्दनयाम त्यावशीकृतस्तिष्ठतीति भावः ॥ वसंततिलकछंदः ॥ ६१ ॥ परकीयाउत्कायथेत्यु

दाहरति ॥ स्नातमिति ॥ काचित्सखीं वदति ॥ हे सखि विचिकितपोनरसंकितपः अद्यापि इत्थं तावत्कालेन स नायको नेत्राणि धिः नेत्रगोचरः इत्यर्थः ॥ कथं
न रात्रयं यतिनाप ॥ तपादर्पयति ॥ वारिदधाराभिः मघजलैः स्नातं ॥ पुनः च घनेन कानेन वातेन निश्वासान्यचिरस्थितः पुनः मनसिजः कामदेवः शीतं
स्वेदनं विदुभिः आराधितं तेन उपासनायां रजन्यां कोपि यामप्रक्षिप्त इति चन्दनलेपो ध्यायते ॥ पुनः रजनीजागरणं रात्र्यां ननीता ताश्यामा पुनः क्रीडा
लज्जा हृदि स्थिता दानेन कृतास्पेत्यर्थः ॥ समागमनप्रतिषेधे विभावः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ १८ ॥ सामान्यवनिता तापथे सुदाहरति ॥ कथमिति ॥ कापि वारां
गनाविस्पा धनाभिलाषात निष्पतद्धाराभिः निष्पतदश्रुजलेन प्रक्षालयत अंगारस्त्यर्थः ॥ किंभूताविस्पा कातः कथकं जसेकस्थाने न समुपैति ॥ कृत्यं
प्रकारेणापि चिरकाले धनं सिचितयती विचारयती ॥ अत्रोपजातिवृत्तं ॥ कृष्णमोपहरनं आमिभिश्चापरस्तारा ॥ १९ ॥ अथवासकसज्जा स्वीय
ति ॥ अघमिप्रियवासरं सस्थूर्थं ॥ वारः सूर्यादिदिवसः इत्यमरः ॥ अस्या अभ्यासा किंकृयाव रीत्यर्थः ॥ मनोरथसाधि ॥ मनोरथम्भेतासि बहुधा क
स्पनास्यमन्यतः ॥ मुग्धा यथेति तामुदाहरति ॥ हारमिति ॥ नवोढा समुखी नववधू मुग्धेत्यर्थः ॥ समुतमुद्रा सह वर्तमाना हृदाद्धि भिलपत्यति का
तागमनमिति भावः ॥ किंभूताया वासकस्य निश्चिय स्वप्रियागमनप्रकारस्य रजनो आलीनां समं ताहृदीं न विरूद्ध लज्जयेति भावः ॥ इति वक्षमा
ण प्रकारेण कामानुरूपा क्रियां कुर्वती सती निरोधः ॥ साचिस्मरमुखीसा चिरिपिकर्मलेत्यर्थः ॥ सख्यामानपस्यपृच्छीयमिति भावः ॥ स्मरसहासम्
खपस्यासा ॥ हरीतीति किं तारकानिरुचि रं तारागणाकुसुमे कलिका नाकाति ॥ ओभासमारुचिरं रमणीयहारं मुक्तावलिगुम्फितरवप्रतिगुफसंदर्भं पुनः कोपि
लतामस्मारि पुनः दीपन्यस्यति सज्जायति ॥ किंभूतं प्रदीपे बहुलस्नेहं न घनेन क्षिपति ॥ सहा लोकएव प्रियो रतिकेलि विधास्यति रामं लज्जयेति
भावः ॥ तारो मुक्तादिशुद्धौ स्यात्तारा तारकाकुसुमे ॥ किकेइ इति विश्वः ॥ हारो मुक्तावलीति विश्वः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ २० ॥ मध्यावासकसज्जायथेत्यु
दाहरति ॥ त्र्यक्षमिति ॥ स्मरः कामः स्मराननः अभूतकिंकृत्वापद्महस्ताः कमललेनेनायाः इत्थं प्रकारेणवरि रामशीस्वज्ञातादृस्थं कथं

लोके भालं दर्शयितुं कौतुकान्न कुतूहलात् ॥ कल्हारस्रजं कल्हाराणां सौगंधिकमालानां हारस्रजं हारविशेषाः कोरकमाला करोति रचयतीत्यर्थः ॥ चित्रे प्रक्षाल
के तत्रैव न चित्रावलोकनमिषेण किमपि तिर्यग्भूतेत्यर्थः ॥ द्वारसमुद्घाटने कोनागामन जिज्ञासयेति भावः ॥ पुनः सहचरीभाषाणां सर्वभूषणानां जिगीषा
मिषात् सर्वदर्लंकारोपक्षया ममालंकाराणां निरस्याली तिव्याजात् ॥ नवनूतनमासारणं गृह्णाति ॥ एवंविधव्यापारैश्चेतो मध्यात्स्मरणं वज्ञातव्यान सत्य
इति चित्रं ॥ तथा लज्जा कपटाभ्यासहसकामायास्तस्याजै लज्जा मदनसाम्यशिल्पं कर्म कलादिकं ॥ तिसौगंधिकं तु कल्हारमित्यमरः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ६५ ॥
प्रागल्भ्याद्वासकसज्जा यथेत्युदाहरति ॥ कूजमिति ॥ वपुषि देहे भूषणं परावल्यादि कृतं पुनः चिकुराणां धोरणी रचनरचितेत्यर्थः ॥ धूपिता अगरुचंद
नादिभिरभिवासिता पुनः शयनसन्निधौ शय्यासमीपे क्रमुकानि पूगफलानि वीटिकाश्च नागवल्लीपत्ररचनास्तासां संभृतिः संधारणं कृता किंच ह
रिणीदृशा कांतिसंबंधनं शोभा तितयप्राप्तानि यानि कनककेतकीकनककेतकीकुसुमानि तेषां कांतिभिर्मेचकं गृहं वृद्धिं नत्वा कारितं मया छन्नं हरिद्दु
र्दिनं तेन तत्र सज्जा यत्तल्लक्ष्यं ॥ पृथ्वीछंदः ॥ ६६ ॥ मनोरथश्चास्याः प्रथितं दर्शयति ॥ आवयोर्मम कांतस्य चांगयोः द्वैतं ह्यो यो भी यः द्विता स्वार्थे अत्र ॥
तस्मिन्द्वैविध्यमित्यर्थः ॥ पुनरपि विरहेण कांतवियोगेन विप्लवो दुःखं भवतीति शेषः ॥ पुनः अद्वैतं ॥ आवयोरैक्यं त्वसकौ तत्समं हुत्स्मितं मन्यान्य वीक्ष
णं वा नस्यात् ॥ संदेहालंकारः ॥ ६७ ॥ परकीयाया वासकसज्जा यथेति तामुदाहरति ॥ श्वश्रूरिति ॥ काचिन्नायिका श्वशुरेण केनचिद्व्याजेन श्वश्रूः स्वापयति
निद्रापयति च पुनः प्रदीपाङ्कुरान् प्ररूष्य दीपशिखा निरोधयति ॥ स्वर्परागाद्द्यतीत्यर्थः ॥ पुनः सो धव कपोतानां ये पोता बालकास्तेषां निनदे नावेदसा
केलिकं चेष्टितं सकलं तत्समपि व्यापारं प्रसंकरोति ॥ पुनः द्वारद्वारपार्श्वयोः शयनेन भयप्रोत्थितयर्तिता अर्गलक्रिया यस्याः क्रियायास्तथा स्यात्तथा ॥
लोलं प्रियगमनमुदास्पुरिति कपोतघूर्णितपर्यंतक्रियायां तथा स्यात्तथा तस्याः ॥ प्रिये प्रिय धिमाज्ञा रागमनसंभावनया करन्यस्तश्रोर
यति ॥ अत्रार्थापत्तिरलंकारः ॥ ६८ ॥ सामान्यवनितावासकसज्जा यथेति दर्शयति ॥ चोलमिति ॥ वारांगनावेश्या वारपुरंध्रि सपुरंध्रीसव

37

१९

यमनोरथं न चिलनुरोराः किं न किमपीत्यर्थः ॥ किंभूता इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण चंदनेन चर्चितैर्व्यापितैः मृगमदादिभिः अंगानि करचरणस्तनादीनि सं
स्कुर्वति ॥ अधिवासं वपति ॥ इत्थं कथं नीलनिचोलस्योपरि स्तनप्रच्छदपटस्य कर्षणेन विधौ चोलकूर्पासकं प्रार्थयिष्यामि ॥ पुनः चुंबनेन चू
डामणिं केशपाशे रचयाविष्ये ॥ पुनः कुचयोः करार्पणविधौ कांचनीसौवर्णीं कांचिं क्षुद्रघंटिकां याचिष्ये इत्यर्थः ॥ निचोलः प्रच्छदपटः चोलः कूर्पा
सकोचित्यां ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ६९ ॥ अथ स्वाधीनपतिकां दर्शयन्नाह ॥ सदाकृतानुज्ञानकैरिति ॥ सदा सर्वदा आकूतेन अभिप्रायेण आज्ञाकरोतीति
एवंभूतः प्रियतमो यस्याः सा स्वाधीनपतिका ॥ अस्याश्चेष्टा ॥ वनविहारस्यादयः आनंदो हर्षः अहंकारः स्वस्मिन्नस्याधिकत्वबुद्धिः रोषसंर
मुग्धा स्वाधीनपतिका यथेत्युदाहरति ॥ काचित्सखीं वदति ॥ हे सखि मध्ये कटिप्रदेशे कृशिमा कृशत्वं तनोति गरिमा गुरुत्वं न या पुनः देहे कांतिमाला
वण्यं न श्रोणी नितंबे प्रथिमा पृथुत्वं न गतो गमने जडिमा जडत्वं न मंदगति स्तनयो नेत्रयोः वक्रिमा वक्रत्वं तास्ये न स्थगितिवा प्रासे के ईदृशी माधुर
त्वं वा चिव्याविषयपरिमापटत्वं न चाहास्य हास्यरसे परसीमाप्राणप्येपि न सर्वत्र मुग्धत्वमितिभावः ॥ यद्यप्येवं तथापि प्राणेश्वरस्य मनः मेयम
ज्ञ निलीनं भवति ॥ तत्र किं कारणं तन्न जानामि रोषः ॥ कामिमाव क्रिमा स्फोतिमल्यत्रमणि च प्रत्ययः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ७० ॥ मध्या स्वाधीन
पतिका यथेत्युदाहरति ॥ यदपीति ॥ हे प्रिय सखि प्रिया या सा सखी तत्संबोधनं रतिमहोत्सवे संभोगक्रीडायां यदपि पदपिपमकदानेपधु
चयनं केशानां नीवीधारणानि वस्त्रग्रंथि वसनानि तदपि तथापि एषः पतिः प्रियः पार्श्वदेशे चरत्ययं दिनं मुंचति ॥ तत्किमाचरामि ॥ अतः परं किं कर्त
व्यमित्यर्थः ॥ तत्त्वं शिक्षय इति शेषः ॥ पुष्पिताग्राछंदः ॥ ७१ ॥ प्रौढा स्वाधीनपतिका यथेत्युदाहरति ॥ वक्त्रस्येति ॥ काचित्सखी वदति ॥ हे सखि
कोपे प्रियः कस्यां चिन्मायिका या धन्या नामारविंदसुंदरहृद्यानि तासां मापि कानां कामस्तुतिकरणां कुन्यस्य अरविंदहस्तं चकथितं ॥ वक्त्रस्य
मुखस्य अधरपल्लवस्य वचसा वचनस्य हासरसस्य हासस्य नस्यस्य स्तुतिं करोति चक्राद्रोसर्वत्र संबंधः ॥ किं तु मंदप्रियस्य वकुमस्यस्य

राम १९

पिजायदनुभवसंस्कारजः स्वप्नः तेन नायिकापि अन्या नायिका अनुमितप्रथ्ये तत्पृथं मनोऽपि विषयं न गच्छति न प्राप्नोति ॥ अस्य पक्षः किमुत आप्तिरित्य
र्थः ॥ तस्यता हास्यभेदमहः ॥ कथमस्तु तेन सह तेनापि निमिषेन निमुसेसमभयवेत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ७२ ॥ परकीयायास्स्वाधीनपतिका यथेत्युदाह
रति ॥ स्वीयायथेति ॥ काचित्सखी वदति ॥ हे सखि स्वीया आसीया सरोरुहहस्ता गृहेसन्निभवेति यास्तीयानो विलासेन कराभिनयादिना कलं कू
चि हेमकं कूलानारणकारेण शाम्यति ॥ तत्र कुंडलकर्णभूषणेहेमकंकणासुवर्णप्रधानं तत्र हेतुः किंकारणं काननेपुरपथे पुरस्य पन्थाः पुरपथस्तस्मि
न्सो पेक्ष्य पान्थलेनन निर्मितः तास्मिन्धयचलगृहेसखीनां सन्निधो मम वेल्लभ भस्य हर्षितः मानमुचंति परितः सर्वे तो जाम्यति नमुंचति मानस्य ज्ञाति ॥
तन्न जानामीत्यर्थः ॥ अत्र सखीनाम्यः स्वाधिनस्य कथनेन व्यतिरेकालंकारः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ७३ ॥ सामान्यवनितास्वाधीनपतिका यथेत्युदाहरति ॥
सत्येवेति ॥ काचित्सखीवदति ॥ मृगहस्ताः प्रतिमंदिरं मंदिरं प्रति इति विग्रहे अव्ययीभावः ॥ सत्येव मयं स्येव यां सा मृगहस्ता सुधासागरोऽमृतसमु
द्रस्तस्य श्रोतसः तल्लग्नयत्सरोजं कमलं तद्वत्सुंदरः चमत्कारो येषां तएव विधादृशां विभ्रमाः विलासाः किमाश्चर्यं युवा तरुणः चेत् मन्मथकला
मौ वेनाघहे तारुकेषकारणात्स्यनर्चारयारमध्ये वचिरहरमनोहरं चित्तं प्रयच्छति ददाति ॥ किंकारणं तन्न जानामीत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ७४ ॥
अथाभिसारिकां प्रदर्शयति ॥ स्वयमिति ॥ अभिसारयति दूत्या विना प्रियमानवतीत्यर्थः ॥ उक्तं च ॥ कामातीभिसारिकामेव सारयत्यभिसा
रिकेति ॥ स्पष्टमन्यत् ॥ अस्याभिसारिकाया अवस्थासमयानुरूपत्वादिरूपं ॥ स्वकीयापरकीययोः अभिसारिकाचेष्टितं समस्तमाह ॥ इती
ति ॥ स्वयंप्रकारेण परकीयायाः स्वकीयायाश्च क्रमादभिसारव्यापारः प्रकृतनत्रादृष्टव्य मुग्धाभिसारिका यथेति दर्शयति ॥ दूतीति ॥ का
चित्सखी वदति ॥ हे मुग्धे अस्मदृष्येताभिसारसमयः दयितोऽभिसरणयोग्यः समयो जातः प्राप्तः ॥ त्रपा लज्जां विमुंच विधुदुपागताः सखी यथा
प्राप्य पुनः सहस्थायिनी सहितद्युति तथाभूता सहचरी सखीराह्निः दैवज्ञो दैवं भाग्यं जानाति तथाभूतोऽप्यास्ति चेदंजनदीपमपिस्थेनन रात्रेऽवता

भो प्रस्थानं न वेलां दिनानीति कथयति ॥ पुनः तिमिरस्तोमोपि अंधकारसमूहोपि स्निग्धैर्गिरिरोधध्वनिभिः मांगलिकीं मंगलनिर्मितां वाचं मनोभिवि-
स्तारयति ॥ यथा कस्याश्चिज्जिगीषायां यात्रासमये मंगलवाचं विस्तारयति इत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ७५ ॥ मध्याभिसारिकां यथेत्युदाहरति ॥ भीतासीति ॥
काचिन्नायिका वदति ॥ हे कांते पथि मार्गे भुजगात् सर्पात् नैव भीतासि ॥ पुनः मद्गृहस्य संगसंबंधे किमपि रूं षवदीपकं पटुधीः करोषि ॥ अंगीकरोषि ॥
सात्विकभावोदयादयति भावः ॥ उरग्युनी वामरपादारा ॥ उरीतिसहस्वश्वीस्तः ॥ तथा अंभोधरध्वनिभिरत्युभितासि ॥ पुनः मह्यं चिमन्यदुपवचन
मित्यर्थः ॥ साचिवचना असि वक्रीकृतवचना भवसि ॥ किमाचरामि ॥ अत्र मनस्यनुसंधातव्यमित्यर्थः ॥ वसंततिलकछंदः ॥ ७६ ॥ प्रौढाभिसारिकां य
थेत्युदाहरति ॥ स्फुरत्कुरसिजेति ॥ अथात्र प्रेमकथ्यपयदि मनो दथ्या अभिलाषाबाधोन स्यात् ॥ न भवेत्सं पश्ये ॥ किं ऊ ॥ तर्हि स्फुरत्कुरसिजहेमार
मणुरागी सफरं गौयो उरसिजो स्तनो तयो भीरितभागुर अंगस्यास्ता ॥ कमवर्णा तकिसलय वृता कोला कालि यत्स्य तामे पद नवर । नताम मुतात्रिबु
कथ्यं केन प्रकारेण गमतु सहे तगमन सहा भवेदित्यर्थः ॥ प्रश्नकोयथो अथ ॥ पुष्पिताग्राछंदः ॥ ७७ ॥ परकीयाभिसारिकां यथेत्युदाहरति ॥ स्मसा
दिति ॥ हे सखि रमसात्कोतामिलतो त्केठयात अभिसर्तुं कांता ॥ प्रत्यभिसर्तुं उद्यतानां कृताद्यमानां वनितानां मध्ये नुरागवतीनां योषितां वा
रिदोमपः विवस्वान सूर्यः रजनी रात्रिः दिवसः अंधकार आर्चिः प्रकाशो वके तेजः विपिनं वेश्म गृहं विमार्गः अपथाः सत्पथमार्गः ॥ वनितानानिता
त्यर्थानुरागायां चेया बिरोसमरः ॥ औपच्छंदसिकछंदः ॥ ७८ ॥ तमिस्राभिसारिकाज्योत्स्नाभिसारिका यथा तामुदाहरति ॥ चंद्रोदय इति ॥ चंद्रार
य अंगे प्रियविरहतनुषु अनुकंपानि अंगानि अंगकानि तेषु अनुकंपायां कृतं ॥ चंदनं विन्यस्य आलिप्य च चंद्रकिरणसमान स्तन कापि मां
न त्रास्यती ॥ इति भावः ॥ विहस्य कांतसंगमनात्मानभूषयच्चामी स्नोत्कंठिति भावः ॥ विनिर्गतायाः कांतप्रत्यभिसृतायाः न पथि कायाः मनो
मुद्यतिहर्षयत्येव बभूतापि मनाविहतकेरणा बोदानकृतयाच यथा पुष्पाणि कोदानबाणा न विभरा बभूवद्धाराः ॥ अत्रोपजातिवृत्तं ॥ ७९ ॥ दिवसा

८०

सम

२०

भिसारिकापथेषूदाहरति ॥ पल्लीनामिति ॥ सप्रजनाः गृहजनाः मिथः परस्परं कृतोत्साहा यस्यां तद्यथा स्यात्तथा पुरः प्रस्थिताः आमंत्र्य कण्ठाहं चलिताः
कसातपल्लीनां अस्य ग्रामाधिपस्य स्वामिनः पंकजहृत्तांशीलेना सर्वीक्षवामंत्र्य ऐपर्चेलिपि चैत्रपौर्णमास्यादेय उत्सवः तदर्थं मामंत्रणं तस्मि
न् जातेसत्ति भ्रांतेन सर्व्यादेशः किंचिदपदि स्थिरैः स्थिरतयोः पुनर्विहस्य मनोहृत्वाप्सनवेनेति भावः चलक्षुतं अतः पुरंगतयोः प्राप्तयोरष्यूनोः युव
तिचतयोः पुनः खिन्नकपोलयोः खिन्नौ खिदयुक्तौ कपोलौ ययोस्तयोः परस्परागसंगमेन सात्विकभावोदयेति भावः ॥ कोप्यष्पलक्षितु मन्नाक्षः
कण्ठस्यागहोमहलं आलिंगनमिति यावत् सविजयेतावैशेषणं जयतीति न विरमतीत्यर्थः ॥ अत्र चोक्तः पुरप्रस्थमिसरणेनाभिसारिके यरलकं
तश्चापरोधश्चास्यमरः ॥ पल्लीकुटीग्रामकयोरितिविश्वः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ८१ ॥ सामान्याभिसारिकापथेषूदाहरति ॥ लोलश्चोलेति ॥ वारांगना
वेश्याकस्यापि कामिनो धन्यस्य क्रीडागृहं प्रयाति ॥ अभिसरति कथं प्रयातीत्यत आह ॥ लोलंति च चालो चोलस्य प्रच्छदपटस्य चमत्कृतिर
श्च मत्कारः यस्यां क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा पुनः प्रविलसंति काचोलतायाभृन्हति येत्र क्रियायां तत्पुनः न्यचरणाश्चेपः कंचुकस्य बंधः तेन
बंधुरान् मां चलतीमंगुलितोवक्षोजकुंभस्य उन्नतिर्यत्र क्रियायांतत् ॥ पुनः स्फुटजंगीचिलसतीदीधितिः कांतिर्विशेषायत्र तया सर्वाण्यपि वि
याविशेषणानि ॥ वपुरवपुरोरम्यनम्रचेतितिविश्वः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ८२ ॥ संप्रतिपरिशेषयति ॥ मुग्धायाइत्यादि ॥ श्लोकानत्स्यष्टः ॥ वृत्तश्लोको
रूपप्रागत्स्य ॥ एवं प्राचीनपद्धतीं प्रदर्शेदानींनवीननममिथातुं तत्पथोपन्यासपूर्वकमाह ॥ प्रस्थानमिति ॥ काचिद्दयितपक्षणं कांदृयमा
नगमनं कांत वियोगविकृता नायिका जीवितंप्रति वदति ॥ हे जीवित प्रियपरागमयानुरक्तातरं ॥ निश्चितं च तमितिप्रियपरागमनिश्चितं चेतोपुरस्म
न् प्रियंतमसरि ॥ सर्वेसमकालमेवं प्रस्थिताः चलिताः तेकेतत्राह ॥ प्रियसप्रियायाः अश्रुसखा येश्वसमीपवर्तिश्वासाविरोवेलयः अस्त्यानं
कारात् क्षणमेव क्षीणत्वं प्राप्याधो निर्गस्य तमित्यर्थः ॥ पुनः अंगरसैः अप्यसुभिर्वा अजस्त्रं निरंतरं वानं विगमं विरहज्वरात्विसूयादितिभावः ॥

41

२१

अस्रैः अश्रुभिः अजस्रं संततं तच्चलितं पुनः धैर्याद्धैर्येण क्षणमपि नासितं पुनः ॥ चैत्रेण पुरः स्मरप्रत्यंगानुभूय च सितं व्ययसायं पुनःपुनः कृतमित्यर्थः
विवक्षितमित्यर्थः ॥ विवक्षितमाह ॥ गतव्यं सति प्रिये विनाशाद्धाकुलमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ प्रियस्य हृत्सान्येसंघातः किमुपितपर्के उरस्त्येरापरिस्य
त्वरेसाथेतरत्वान्नमिलितोबलनविनीयमित्यर्थः ॥ संघातमात्रकरं गितिविधः ॥ नार्दूलेवृत्तं ॥ ८२ ॥ इत्यादि-नि ॥ अग्निमक्षेतेअग्निभाविनीस
र्थः ॥ प्रोषितपतिकेति ॥ लिपवकधपधपरंपरयानुशेयपाठः ॥ लतिवसमेरहृत्वेवदत्यसिद्धेः ॥ कार्यप्रत्युत्तमेयं मित्य ॥ किंतु प्रवरस्य समितिकेमितवृद्धयन
वमीनवानापूरणी ॥ तथाहि लवेचप्रस्त्रीयन्तिसर्थः ॥ अन्यपुरुमुपरस्यामइत्यरस्यष्टः ॥ पुरुसमजसउत्पन्नस्यामः भेदकस्यलपुरुमुत्प्रेक्षितमिह्य
र्थः ॥ लक्ष्मणोखितियस्यारंस्यादिबाधोदयइत्पनस्पष्टं ॥ प्रोषितपतिकेतिसर्वत्राप्ययंपाठः ॥ किंतु प्रवरस्पतिकेतिसर्वत्रैवं ॥ तत्रमुग्धाप्र
वत्स्यत्पतिकामुदाहरति ॥ नवासकसज्जायामतर्भावः ॥ चारनियमाभावात् ॥ लज्जाकरुणभावइत्यादिप्राचीनग्रंथकारलेखनात् ॥ प्राणे
श्वरइति ॥ क्षामादरिनायिकाप्राणेश्वरेनिर्गमापारूप्यपाणायकिमपिकिंचिदपिजल्पतिस्म ॥ सतिवदनेआननमयाचकार ॥ लज्जयाचम
त्राक्यत्वादिति ॥ पुनः आलीसखीनिम्नतमंदलतानिकुंजमेत्यप्राप्य ॥ उन्मत्तकोकिलकलध्वनिं आलपानचकोरेत्यर्थः ॥ उन्मत्तकोकिलपयम
ध्वनिमाकर्ण्यपंवसतागमंशोल्वाविरहकातरयानप्रयास्यतीतिबुद्धेत्यर्थः ॥ वसंततिलकछंदः ॥ ८४ ॥ मध्याप्रवत्स्यत्पतिकामुदाहरति

राम

गतुमितिप्रियेगंतुवदतिपरुषमिमगहेमानायिकायाःदीर्घनिश्वसितंनासिकनाभवत् ॥ मगहइत्पंपवंकामरलेनेतिभावनपानेयनयोत्र
लंआविरासीत्प्रगटीबभूव ॥ विरहजनितसेषत्येनेतिभावः ॥ पुरतुकुचेकेशाःजाताचेकवचनंकिमुतर्के आपुलिपिअक्षतालिपठितुभालस्थ

२१

लीलललाटप्रदेशंसमुपाजगाम ॥ आलस्यतत्रविद्यमानत्वादित्यर्थः ॥ चलतुसअतिसंक्लिष्टवेत्रापट्टिकाविरहचिंतयालल्लाटपटमवनीले
ति अत्रोत्प्रेक्षालंकारः ॥ वसंततिलकछंदः ॥ ८५ ॥ प्रोढाप्रवत्स्यत्पतिकोदर्शयति ॥ नायमुचनीति ॥ यभोपदुपरोधस्मरानुत्पागोपिजयविपाणत्वरः

सुभ्रुवां स्त्रीणां न मुंचति ॥ तेन हेतुना विहितांजलिः कृतांजलिरहं भिक्षामि ॥ सत्यं यथार्थं वद किं तदित्याह ॥ तांबूलकुसुमपुष्पपटीरं चन्दनं उरस्के
यत्र वपुषि मर्दीयते समतो दूरे नेत्यर्थः ॥ तत्सर्वं मत्रैव दूरे वहेत्य यथेत्यर्थः ॥ परत्र स्वर्गेऽपि किमु विपक्ष्याला वलीदुःसहं अग्निज्वालावत् दुःसहेन स
ह्यतद्भूतं किं ते देवदाहकं भवतीत्यर्थः ॥ पटीरो वर्तिके केतौ रंगे शैले च चंदने इति विश्वः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ९४ ॥ परकीयाप्रवत्स्यत्पतिकामुदा
हरति ॥ न्यस्तमिति ॥ काचित्कांतं प्रति वदति ॥ हे कांत पन्नगमूर्धे पन्नगानां सर्पाणामित्यर्थः ॥ मूर्ध्नि मस्तके पादयुगलं न्यस्तं त्वयेत्यर्थः काला
पिनगणितवृत्ति तात्पर्यार्थः ॥ किंच गुरोः एवं स्वतादे भक्तिसेवादि मुक्त्वा कात्वस्येत्यर्थः मित्यर्थः ॥ त्वयि प्रस्थिते सति युक्तमेतद्वक्ष्यमाणमित्यर्थः
रादेवाह ॥ अगानां रातयातनाः असंख्यतीव्रवेदनाः यातनातीव्रवेदनाः इत्यमरः ॥ पुनः नयनयोः कोपि रोरवः क्रमः रौरवानेकयातनाचिन्त्या
स्वकृत्यर्थः ॥ यद्वा भवत्तव मृगः क्रूरोऽयं रौरवः क्रमः पालः तद्वत्पदागमनं पस्यत्यामेजो चितयास्यतीति अर्थः ॥ यपुनः मनसः कुंभीपाक
पराभवः कुंभीपाकनाकवत्पीडा चेत्यर्थः ॥ यद्वा कुंभ्यां कलस्यां पाको विशेषः ताहग्स्सराभवः यथा ॥ ममिनाकुंभ्यां पद्धेपनेत्यथा विरहाग्नि
नाम सनो मनसे यथा भविष्यतीत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ९५ ॥ वेश्याप्रवत्स्यत्पतिकां यथा तामुदाहरति ॥ मुद्राभिति ॥ वारांगनावेश्या विगल
न्नयनांबुधाराविगलती नयनांबुधारा यस्याः सा इत्यर्थः ॥ अनेन प्रकारेण निगद्य प्रियतमं करयोर्वं भारदधे ॥ इत्यं कथं ॥ हे प्रियचलत्या
य फलपर्कं कणीर क्षिपतु मित्यर्थः ॥ वसंततिलकं छंदः ॥ ९६ ॥ अथोत्तमादिभेदान्निरूपयति ॥ अहितकारिण्यपीति ॥ अस्या उत्तमाया
स्वरूपयतीतामुदाहरति ॥ पतिं प्राप्येति ॥ वामभ्रुवा वामसुंदरे भ्रुवौ यस्याः सा तया कुचविचित्रितोरस्थलः कुचाभ्यां विचित्रितं सम्यगा
लिंगनेनेति भावः ॥ उरस्थलं यस्य सः एवंभूतः पतिः रजन्याम्यामागतः प्राप्तो यत्र सन्ततानि वचनानि तान्यद्भुतानि तैः अतर्पि प्रीणितः
पुनः सुभगा यस्मिन् तद्युतयस्तादेव पटीरकेपंकवाः चंदनकर्दमरसास्तैर्विचर्चितः ॥ पुनः विलसंती लोचने सेव्यमस्तनानि कांतिद्वाराविरा

२२

षाल्लान्येव इंदीवराणि नीलकमलानि तैः पूजितः पूजितः निःकपटं स्वादे हि कद्र्व्ये रेखसंमानितः पतिरस्या उन्नमत्स्वचमत्कृते रंबुजैरित्यसमी
चीनः पाठः॥ समंजसत्वात्॥ वामसत्येप्रतीये च द्रविडे चापि सुंदरेत्यति विश्वः॥ पृथ्वी छंदः॥ ८९॥ अथ मध्यमाहिताहितकारिणीमि॥ चे
ष्टांतस्पष्टं॥ यथेतितामुदाहरति॥ कांतेत्यादि॥ सा गसि सापराधे कांते कंचुकस्य इति कंचुके स्थगिती इति तस्मिन्सति सा चीकृता यकी कृता
ग्रीवाययातयाना पिकया कोपेन कषायं ईषद्रक्तामन्मथमधुरवल्कुरुः कुटाक्षांकुराः तारकागीतिविश्रांतिरूपा यस्लोकनच्छटा युक्तानि श्रि
ताः पुनः सा कस्तूरिसाभिप्राये चाटुकारिणी सतीत्यर्थः॥ सुभ्रुवा शोभनेन भ्रुवो यस्याः सा तया कांचन अपूर्वा कल्पलताश्रीतिः मनोरथसंपाद
कत्वात्॥ कल्पलतेत्युक्तं॥ महादानी छतानीत्ति हृधिकत्वेन दानस्य महत्ताकिं भूताश्रीतिः द्र्ष्टेषद्धास एव केसराः किंजल्का यस्मिंस्तद्भूतं
यत्कुचः तदेव माध्वीकमधुतस्य धारा स्मृतिः तथा अलसानि भर्राकस्यलताम्यपि मधुकेसर युतामवति रहासकरं इति प्रिय पित्रो यणे द्रोहा
सो यस्मिन्स माधुर्यादि तद्युक्तं च द्रतिभ्यास्यांने प्रियहासस्यानुयुज्यमानत्वादसमंजसं॥ शार्दूलवृत्तं॥ ९०॥ अथाधमाहितका
रिण्यपि इति येन स्पष्टं तत्र खंडिकोपत्नलीपुसमं तेनिविश्वः॥ तद्यथेस्यधमामुदाहरति॥ प्रस्थानमिति॥ हे सखि योनायकः प्रस्था
ने पुष्पत्राच्छनादिभिमंनेनवमुखांभोरुहे मुखकमले कमलेन छायां करोति॥ त्वन्मुखस्यातप भीत्येति भावः॥ पुनः शिशिरयास्त्रीतल
या स्त्रीदवलद्रवस्य चदनस्य धारया पुरोग्रमार्गे सिंचति तस्मिन्नियसि अतिशयप्रियभूयः पुनः दृष्ट्या कुध्यसि कोपं प्रकटयसीत्यर्थः॥ किं
भूतया हृद्याविद्रुमेण विद्रुमाणामुद्द्योतिर्भरः तस्य पानदीसस्या शिगतस्थलत्वायेन रंगात्तसंभ्रमि भ्रमः आवर्तरुणियाव तस्मिन्कुं
तपत्रसरोजपत्रं तेह राजसमानया। विद्रुमो दृक्लको दंडे प्रवालेबालरूपकेवेति विश्वः॥ स्यादावर्तो भसा भ्रमः॥ शार्दूलवृत्तं॥ ९१॥ विस्तरं
भियाम्यर्थविस्तरभीत्या प्रस्ये कमेतासामीति॥ एतासां पूर्वोक्तानां नायिकानां प्रत्येकं एकं एकं प्रति नउदाहृताउदाहरणलवेनोक्तमित्यर्थः॥

राम २२

एकनायिकां निरूप्य तस्याः सख्यादिसहायानपि निरूपयन् सखीं दर्शयति ॥ विश्वासेति ॥ विश्वासमयि श्रीमोकरातीति सा पार्श्वे समीपे चरतीति
सा सखी ॥ तस्याः श्रेति तस्याः सख्याः यामंडनं अलंकारादिरचना उपालंभः सखिदेवयन्नविशेषः ॥ शिक्षा उपदेशः परिहासः परसनिंद उपालं
भः रूमिविश्वः ॥ तेषु च मंडनमुदाहरति ॥ स्तनकनकेति ॥ कमलमुखी नायिका कमले लीलाकमले सखीं जघाने कौतुकेन ताडनं चकार स्त्य
र्थः ॥ किंभूता सखी स्तनकनकेति स्तन एव कनकं तत्र महीधृद्रः स्वर्णपर्वरः तस्य उपकंठे सकर्णिकांमिषात् सख्याज्ञाता उद्धस स्वर्णमाद उद्धस सस
मोदाय स्परं पुलकमिस्यर्थः ॥ प्रियकर पल्लवं दलं सएकां केलिरवेति ॥ पुष्पितायाछंदः ॥ ८५ ॥ उपालंभमुदाहरति ॥ सांद्रध्वानेति ॥ हे
नाथ स्वामिन् सांद्रध्वाने गर्भितं नूरं तरध्वनिभिः मुखरितादिशायासांभिः तोयदानां मेघानां श्रेणयः पंक्तयः धाराः सारेः धरणिं वलयं भू
मंडलं स्रवंतः प्लावयंति तेन उत्कटे तु नामस्य सखीयं कएकापि पुलकमहातस्नेहं महत् तिमदिक् आगमनाकर्णनेन क्षौगामपावलोकनेन समागमिष्यसी
तिमस्वैराम्भावः ॥ त्वं निःस्नेहः स्नेहरहितः इह ते तत इदं मम मविस्मयाय आश्चर्याय न तोहं सोऽनेन भावेन बोधयमिति समस्यार्थः ॥ मंदाक्रांताछंदः
८६ ॥ अथ शिक्षामुदाहरति ॥ सानंदमिति ॥ काचित् सखी वदति ॥ हे आलि सखि वनमालिविलोकनाय श्रीकृष्णदर्शनाय सानंदं यथास्यात्त
था कुंजनिगेहकं किं तु विचारमेव था विचारं कुर्वे था ॥ सूतीति किं तत्राह ॥ [illegible] कालिंदीकारण्यनिभृताः मधुलिहो भ्रमराः दिवसे समतिपु
नः रात्रौ च पालानि चंद्रपुष्पाणि पुष्पाणि तेच कोराः चंद्रिकाप्रिया भ्रमंतीत्यर्थः ॥ रवं वाणसेण ध्वमुख चंद्रिकास्वादनार्थं भ्रमंत्यां मधुलि
ह्च कोरशब्दाम्भोव हुलध्वनिं तेन प्रोभितन्ये तेन तेन सायं समसोत्यात् योग्य इति मात्पर्यार्थः ॥ वसंततिलकछंदः ॥ ८७ ॥ परिहासमु
दाहरति ॥ आगारेति ॥ सीतां जानकी इत्थं सखीजनस्य वचः श्रीरामभृद्धिक्रयालंकृत्य पघप्राप्य पुलेस्यर्थः ॥ स्मितं तस्य घुतिमिः रत्न
रत्याचकार ॥ हासकौतिमि हतादद्रत्नप्रतीत्यर्थः इत्थंकथं ॥ आगारं गृहं तादृशि तालिलिवितासभुवनामरेलोकपालस्य श्रीकृष्णस्पदराम्

र्विष्णुमत्स्यकूर्मवराहनृसिंहवामनपरशुरामबलरामबुद्धकल्कीरूपा सुसप्तमः कः किन्नोमस्यर्थः ॥ निवेदयस्वकथयस्व ॥ भवनागारमंदिर
रम्मित्यमरः ॥ वसंततिलकं छंदः ॥ १५ ॥ सख्याः परिहासवत्परिहासतुल्यं प्रियस्याविप्रपरिहासः प्रियकृतपरिहासइत्यर्थः ॥ प्रेयसीमनुदा
हरति ॥ भ्रूसंज्ञयेति ॥ इत्यानत्रेणनदृश्यमानः सन्न्यमानोविबाधेयस्यासाराधाचिरायचिरकालंवदनमानमयाचकारे ॥ कस्तिहेत
न्विताना ॥ विश्रृंगाररसमिश्रितत्विरास्याः संबोधनं ॥ भ्रूसंज्ञयापान्नयंचीहिरासि ॥ प्रियसिवाग्भिर्वचनैः नहिरासीत्यर्थः ॥ मुखविनिश्रीकेषु
विहस्यभासमानेसंति अत्रेदं तस्यप्रकाशेनपरिहासः ॥ वसंततिलकछंदः ॥ १६ ॥ प्रियस्यस्यपादिनाप्रियायापरिहासयथेसुदा
हरति ॥ दिव्यमिति ॥ नोलभुवापार्वत्याइत्यविहस्यलपितं उक्तं ॥ भुः वृद्धावाय कल्याणमालु रूपकंभोदिव्यरूपत्तापपथोदेनहा
रुचाननवदति ॥ हेरामोवारिजदलदिव्यपथविशेषः कथयवयःमोलिाम स्तकेसुरधुनीयः मिरसिगंगावहति रस्यजलदिव्य मिलर्थः ॥
पुनः अहिः सर्पः कथं दिव्यंसवाहिस्तवंगेयः सर्पालंकारस्तस्यकथंदिव्यमित्यर्थः ॥ तस्माघुनाविधोत्वयामुषित श्वांतेरितोहाहः परिस्पज्य
तामिति ॥ शार्दूल वृत्त ॥ १७ ॥ तारखीनिरूप्यदूतीदत्तोयरिति ॥ दूतीति ॥ दूत्येदूतस्यमानः ॥ दूतवपिनाभ्यांचेति सूत्रेणभावेयत् ॥ तद्व्यापारपा
रंगच्छतीतिपारगामानस्यपादतिसंघट्टनदूत्यामिलितं नं संघटेनंपथेत्युदाहरति ॥ अचतीति ॥ काचित्कांतानयनकृतप्रतिज्ञादूतीप्रतिव
वति ॥ हेदूति रजनिः रात्रिः अचेति प्राज्ञामितिमिरमंधकारं इदं च मिलितमिति ॥ मनोमः कामः चेद्यदि नेत्युक्तिपुरुषयदेतल्लदूती
करणादिरूपमित्यर्थः ॥ नत्वनजनविस्मरेत्यर्थः ॥ तस्मिन्कुसुममनोरकपी ति युक्तंपिरस्य पुत्रस्तथापिस्मरिष्यतीत्यर्थः ॥ आर्याछं
दः ॥ १८ ॥ विरहेचेरनंयथेत्युदाहरति ॥ चकदूति ॥ हेश्रीकृष्ण धामाश्रमणाधारामंडलेचंद्रमुखीराधानायिकाप्रदीपकलिकादीप
शीलि चंद्रश्रियमरमणायतांकि तत्राह ॥ तस्याश्चंद्रमुखाराधायांदचवनारचरमापिजतिमापिदश्याअंतावेरुकत्स्थः ॥ दीपपसे

राम

२३

२३

दृशा यर्गीः आयोयातुस्येन समुन्मीलति ॥ सम्प्रदुंदे तिनरा ॥ तोर्गो हतः मे तनने घेण ॥ श्री हसा उपचुंस्थिताग्रूमः सर्वो अपि मिलिसानिवेयामद
स्यर्थः ॥ सहसा आकस्मिकं तारचरा धारूपदीपकलिकाम्यांत थूरान प्रकारेण त्वं हे अमनिक्षिप्यतायथ्ये लोक्य अंधतमानमचतिभवस्त्वं
हृयिना सर्वथा ॥ स्तुनिर्विडाधकारतुल्यनमचतीत्यर्थः ॥ दीपपक्षत्वं हे सखे ॥ यथा मे तामांवन निर्वाणं याति चरमा स्वाजिदीपजो निरोत्तेल
दानेनप्रकारान्तरइति ॥ शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं ॥९९॥ नायिकानिरूप्यसानो नायकनिरूपयति ॥ शृंगारस्येति ॥ उपमानिरूप्यस्वात ॥ ना
यिकानायकयोर्निरूपणीयत्वात्पर ॥ स च नायकस्त्रिविधः त्रिप्रकारः पतिरित्यादि ॥ उपपतिर्नाम वेशोच रतीति वैशिकः ॥ जार
रूपपतिः समाविसो वेश्याजनेसमाश्रया स्वमरः ॥ तत्र पतिरर्थ्यपति ॥ विधिवद्विति ॥ आन्यादिसाक्षित्वेनेत्यर्थः ॥ पतिमुदाहरति
त्वमिति ॥ शिवायवरत्वेहपीयषमयरसपीयूषअमृतमयस्त्वां किरणायस्यतर ॥ सबोधने अमृतकिरण चंद्र इत्यर्थः ॥ शिशिरा शी
तलाः स्निग्धाः साद्रास्तानूस्युधया अमृतस्य चीकरानकणा नू चहे भागी इसपरा ज किमतु विलंब सकि तुपगानाभोगः विस्तरे
शनेवीजयवास्युस्यगस्यर्थः ॥ किं च भो स्वर्वाहिमि स्वर्गंगे त्वं सलिलैः किंचयत्न शिशिरिता पेमे ; शिरीषपुष्पतुल्यरंगेकरपल्लक्षितास्त्रा
रूल्यगालसुरापावें तीकवेतरमहमः सर्वेरास्यर्थः ॥ कात्यापपि मार्गंत्का स्यतिग्लानिप्राप्नोति ॥ पीयूषममृतसमुपरूपमरः ॥ स्निग्ध
मसृणसांद्र इति शब्दार्णवः ॥ शार्दूलं वृत्तं ॥१००॥ अथ पतिं विभज्य तेन अनुकूलत्वादि नारत्रानुकूलस्त्रोयपति ॥ सार्वकालिकेति ॥ सर्व
कालेभवं सार्वकालिकं ॥ अध्यामादित्वाठञ् ॥ सर्वकालमनुरक्तः केदापि न विरक्तइत्यर्थः ॥ रामस्येव ॥ यथेति नदर्शयति ॥ पृथ्वीति
सीतया त्वरयस्थितः श्रीरामो वदति ॥ हे पृथ्वीतलकोमलामवनी तायाश्चरणकमलयोरतनोवकामलत्वात ॥ हे दिनमणे सूर्य त्वं
संरसितनतामेगीकुरु उष्णतापरिहरेत्यर्थः ॥ हे वत्सेन्मार्गे लघु तां प्रयाहि प्राप्नुहि ॥ हे पवन वायो त्वं खेदश्रममपसारय दूरीकुरु ॥

हृदं इकाकनगीरखंडकायाः राधस्याः अधिष्ठितवनअरण्यं इकारण्यमित्यर्थः ॥ नालं वपिनूणि रसानि ध्यंश्रयेनेन वंकुर्वेदित्यर्थः ॥
विकये मार्गा इव हि निर्गच्छ मार्गस्य जर्जरं रक्षित्यर्थः ॥ यतः असौ सीता मया सह निर्गच्छतु तेषां छत्रीत्यर्थः ॥ रा॰ कुलवृत्तं ॥१०४॥ अथ
दृष्टिणदरोचयति ॥ सचेत् नानृपकाव्यविषयकः समस्त नानुरागाय स्युः यथैतन्नामुदाहरति ॥ एतत्सिति ॥ पापीजनमध्यस्थस्य मानसानि
निरीक्ष्य श्रीवृक्षमः सखायवदति ॥ एतस्य मद सासुंदरीणां सहस्रलघुतेन स्वाति प्रकाशनेऽनेकस्यापि विषय अक्षिद्धयनिवनायामि
कथय एवं समानुरागस्य तासु नेत्रद्वय कुष्यपुगपनिवेशयामीति ॥ चित्रमितिपद्यो प्रश्नः ॥ तस्य कालयविचारय ॥ तामाचितेन नवपुष्पाऽप
लक्षितेन अव्युतेन कुसुमेन नयनाम्बुरुहेन त्रकवलनिमीलत्यापि स्थितेन किंचित्स्वत्पमित्यर्थः ॥ इतो दैकया नवस्थ्याम्ब रसवविंस्य
तथापगीतगो येदं ॥ स्लिष्ट्यतिकामपि सुवर्णि द्रवस्त्रावि नि रसत्तु ॥ वसन्ततिलकवृत्तं ॥१०५॥ अथ पदपूर्वजीवयति ॥ भूपद ॥ ना ॥ कापि
सखीवदति भूयो वारं वारं निःशंकु यथा स्यात्तथा कृतदोषो रतापराधोऽपि भूयो निवारितोऽपि नाभ्यागंतव्यमित्यानावचनेन स भूयः प्रश्र
येविनयपरायणो रममनाः रसार्थः ॥ यथैतिद्धरणमुदाहरति ॥ बहुमिति ॥ मया हारेण करकमलयोर्बद्धोपुनश्चूरतो दूरमयोत्याहितोऽपि
स्यापनि श्रुतोत्था पुनरूपगतेः समीपप्राप्तः तातो दूरादत्तास्रिरिताटेषि वर्धनैः सः सद्भाव नानुमिष्टयेति भावः ॥ पुनस्तस्यो पानेशय्यायां
समीपेमुक्तस्याणि तोकनवनलेयेः रामोनास्तकं नास्युप्यादिस्यासा नकाशस्वादिति भावः ॥ यद्वा मुक्तएवं स्नातस्यापि विरहएण स्ति
त्यासमितेत मित्यर्थः ॥ अन्वेषयन्त्या अन्वेषणं कुर्वत्या मया पावेप्रस्मृतएवस्थपो हृष्टः ॥ मंदाक्रांताछंदः ॥१०६॥ अथ कल्पलक्षय
ति ॥ कामिनीत्यादिस्य यथैतिद्धरणमुदाहरति ॥ नाथ दृष्टपापाहा ॥ मोलेरसि रसितामभालाविधायकत्यापुनर्भीलपलकेवल
लाटपट्टेपत्रावलिंव्यालिख्य पुनर्मुक्तापोः केयूरनिधायपुनः कुचयोः मुक्तासमर्धविन्यस्य मृगाहतोक्षिपः तथालात मद्यानातमव

तो नेऽङ्कररूपेण हरेन वाम भ्रुवो नीवि ग्रन्थिं अपाकरोति रंतुमिच्छया परिहरतीत्यर्थः ॥ नायकस्योत्तममध्यमाधमत्वेन दक्षिणशठधृष्ट
इति निरूपणीयत्वेऽप्युत्तमस्य धृष्टशठत्वस्य समीचीनः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥१०४॥ उपपत्तिं लक्षयति ॥ आचारेति ॥ आचारस्य आश्रयप्रद
र्शितमार्गस्पृहा निहेतुनी ग्राह तुरित्यर्थः ॥ उपपत्तिमुदाहरति ॥ नोकेति ॥ नाका भृत्वलितेन बहुतेन नयनप्रान्तेन नेत्रप्रक्षतो यत्रवारतोके
यरध्वनिना भूरि अधिकायामीतिः तया चकितं यथा स्यात्तथा तेन मंदं मंदं विंबाधरः नीपीयते यत्र वामलिरं तरिकूजितेन विधी
यतेन कीयते प्रच्छन्नकामित्वादिति भावः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥१०५॥ उपपत्तेरपि चतुर्धा चतुःप्रकारः अनुकूला घुरूभावेत्यर्थः ॥ परंतु शठ
त्वे धृष्टत्वे भ्रान्तिश्चितं परे तु कूलादयो नियताः ॥ अथ वैशिकं दर्शयति ॥ बहुलेति ॥ अदन्तवकुलबहुतूल्यमरः ॥ यथेति ॥ तमुदाहरति
कांचीदिति ॥ कश्चित्सखायं वदति ॥ बारविलासवत्या वेश्यायाः कमपि अनंगरंगं कामविलासं आश्रास्महे वाञ्छामः ॥ किंभूतं अनं
गरंगं काश्याः कलकूलितेन मधुरकुहध्वनिना कोमलमधुरतानाभेः कान्तिर्यस्मिन् पुनः पारावतानां ध्वनिरेन कूजितेन चित्रितकण्ठया
लियंत्रनानाविधकूजितचातुर्यादिति भावः ॥ पुनः उड्डीनोलोचनकपोलो यत्र तं मन्मथमुखचंद्रिकापनाधमिति भावः ॥ वसंततिल
कं छंदः ॥१०६॥ वैशिकविभज्यगवैशिकस्थितिस्पष्टं ॥ तत्रोत्तमवैशिकलक्षयति ॥ दयितायाइत्यपि स्पष्टं ॥ यथेति तमुदाहरति ॥ चक्षुरि
ति ॥ कांतःपक्ष्मलहृदयाः प्रत्रासानि पक्ष्माणि यस्याः ताः हरीहरक यस्यास्तस्याः नायिकायाः त्रोणाङ्गविंदस्थिये त्रोणारविंदस्य रतकमलस्य
श्रीः त्रोभायस्मिन् तं कोपादयेन तिभावः ॥ नेत्रप्रांतउद्वीक्ष्य ऊर्ध्वे दृष्ट्वा उच्चैः अधिकं न जल्पति स्मितहास्यं न वितनुते न विस्तारयति ॥
न यावी हिं गृह्णाति ॥ किंतु तल्पापातराप्यासमीप उपेत्य प्राप्य पुलकैर्भजितकपालयोर्धृतिर्यस्य सः केवलं यथा स्यात्तथा आनत
नतोरसा उपलक्षितः मुक्तास्रजं गुम्फति तत्प्रीतये ग्रथ्नातीत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥१०७॥ मध्यमं लक्षयति ॥ प्रियायाइति स्पष्टं ॥ तत्रो

तामेवेनां वलक्षयति ॥ प्रियायाइति स्पष्टं ॥ यथेति तामुदाहरति ॥ आस्यमिति ॥ कश्चिन्मध्यमनायको नायिकां प्रति वदति ॥ यद्यपि दूरमास्यहास्य
वर्जितं पुनः लास्यं नगीतादिनावचोवचनं वीतरहितं पुनः त्रोणसरोजस्य कान्तिर्यस्मिन् तत् नेत्रं कोपेनेति भावः ॥ तदपि कापि प्रदेशः सुलक्षणत्वया
स्वीयतां कापं परिस्पन्दस्यमाद्गतो प्रदेशो विश्राम्यतामित्यर्थः ॥ यतः सुष्टु नास्तवसायतनः संध्याभवद्गतिसर्वत्रयोज्यमालायाः करणाद्युमाह
स्थलं पुनः कुचाभोगयोमकरिकारंभः चित्ररसनाविशेषः आभोगो विस्तरः पुनः कुन्तलः धोरणी धूपः अगरुचंदनादिभिरधिवासितः दृप
तद्गतिसर्वत्र संबंधः सायमालादिसाधनं मसंगप्रस्यर्थं अतएव उदासितायास्तव आहास्यवर्जितादिव्यसमेवेत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ १०८ ॥
अथाधमलक्षयति ॥ भयकृपेत्यादि स्पष्टं यथेति तामुदाहरति ॥ उदयतीति ॥ काचित् सखीं वदति ॥ हे सखि यस्य हृदि लज्जापि नोदयति ॥ द
एगतावित्यस्य स्वरूपेन गच्छति ॥ करुणापि मद्विषयकादयेत्यर्थः ॥ कापि भीतिर्लेशो न च ॥ तस्य एवंभूतस्य कं स्पुनरपि अतः परमपि बकुलमु
कुलानां कृता मध्यभागस्तदंकोमलामानयाम्येस्याः नप्रारूपयथा ॥ पुष्पिताग्राछंदः ॥ १०९ ॥ प्रसंगादन्यामाह ॥ मानिनीति ॥ अवमानि
तमध्यनायो विरूपेत ॥ सतुमवज्ञपादत्यादिभरत वाक्यात् मानित्वं च चतुरश्च वक्ष्यमाणलक्षणः तेयोः तुष्ठेएवान्तर्भावः ॥ मानीयथेति तमुद
हरति ॥ बाह्यकूतेति ॥ हे तन्वि खेदे वाम भ्रुवः वाम मनोहरे भ्रुवौ यस्यास्तस्याः कृपनादृश्यः प्राणेशो कां तंनिपतति विश्राम्यति हे कान्ते वचो
वचनं बाह्याकूतपरायणं बाह्य बहिर्भव यदाकूतं अभिप्रायः तत्परायणं तत्प्रधानं मनोवज्ञोपमेयं वन्नतुल्यं अतोवज्रमनसस्तव च
न सर्वमित्यर्थः ॥ दूमाउरुलक्षणावाचं श्रुत्वा विनयमपास्य त्यक्त्वा प्रातः प्रभातेव्याजात् केनचिन्निमिषेणेत्यर्थः बहिर्गहादित्यर्थः ॥ प्र
स्थितेचलितं पुनर्वीतविलोकनेवीतस्त्यक्तः विलोकनं यस्मिन् तत् पुनः परिहृतस्त्यक्तः आलापो भाषणं मिथः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ११० ॥ चतुरमु
दाहरति ॥ वागिति ॥ वाग्व्यंग्यसमागमश्चेष्टाव्यंग्यसमागमश्च चतुरः तत्र वाचाव्यंग्यः समागमोयस्य सवाग्व्यंग्यसमागमः यथेति तमुदा

मुदाहरति ॥ नमोजटालइति कश्चिन्नायिकां प्रति वदति ॥ हे अंग तत्र हे सुंदरि यस्याः सा तत्संबोधनं निशायाः काले समये नमो जटाले नमसा
जटाला प्ररोहा यस्मिंस्तेषां च भूते रिव तराले हरिताद्रिणा अंतराले मध्ये विनिर्गतायास्तस्य वनीनानिकटे नदीनां तटे वः स हायो घटे तव स्तुतो
हमेव चतुरइत्यर्थः ॥ इंद्रवज्रोपेंद्रवज्रामिश्रितपादत्वात् उपजातिछंदः ॥११॥ चेष्टयाव्यंग्यः समागमोयस्य सः यथेति तमुदाहरति ॥
कांतरति ॥ कांतेकनककंजबीरस्वर्णजबीरफलविशेषदिमुकुर्वति जपूर्वं मकरे हस्तेकुर्वति सति इंदुमुखी नायिका आगारलिखितभा
नोगृहभित्तिलिखितसूर्येबिंदुतदइंकरत्वं ददौदत्तवती एतेन भानुच्छादकबिंदुदानेन सूर्यास्तमयसमये तवमयासह क्रीडासंकेत
इति व्यज्यते ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥१२॥ प्रसंगादन्यदप्याह प्रोषितइति ॥ पातीति पतिः स्वामी उपपतिर्वैशिकः सच ॥ प्रोषितो मंचनिर्गमेणोप
हरणानि ॥ इतिप्रोषितोपपतिमुदाहरति ॥ उल्लंभेति ॥ कुश्चिद्विरहीनायकमनुस्मरंत्या हंहंतेति खेदे ॥ सा नायिका च यद्विउरसि समह
द्दयेव तेतद्दइत्यर्थः ॥ तापस्य विरहजनितस्य शांतिः कथं न शांतिः उपायमेवाभिनयपूर्वकमाह ॥ यस्याः नायिकायाः ऊर्वादिषु सर्वत्रस
बंधउल्लरं भाकदलीदृगपिदृषिरपिकमलेकेशपाशाः केशाः समूहः शैवलंपाशापक्षस्य कलापार्थाः कचास्तरइत्यमरः ॥ वक्त्रंमुखंचइंदुलं
पितं वचनं अमृतंमधुदेशः मृणालविसनाभिः कूपः वलिरपि त्रिवलिरपि रिंलिंच पाणिः पल्लवः इत्थं शीतलसामग्र्यास्तस्यामयिम
तापन्नोतिर्नेभवतिइतिमङ्गाग्यविपर्ययएवेत्यर्थः ॥ मंदाक्रांताछंदः ॥१३॥ उपपतिप्रोषितमाह ॥ यांस्याइति ॥ सलिलकेलिकुतूहला
यसरः सरोवरं यास्याः मामहृताः सुंदरनेत्र्याः व्याजात् किंचिदुद्दिश्येत्यर्थः ॥ उपेत्य समीपमागत्य वर्त्मनि वर्तमानं मयि य तस्मिन घुसृ
णैः च मत्करतायद्दकरारंगासेः अंगीकृतस्वीकृतं कमपि संकेतं च पितस्मरामि ॥ वसंततिलकछंदः ॥१४॥ वेसिकं प्रोषितमाह ॥ अ
द्येति ॥ परसुंदर्या वेश्यास्मरचेष्टितंस्मरामि ॥ किंभूतं अद्य तनरवक्षतः परिपतत्तोनिचोलस्य बंधाय धियेस्मिन् तत्पुनः मुखितंघोरितो

नकारो यत्र गस्तु नः अवक्रो कुटिलो दृष्टिपातो यत्र तस्तु नः उत्तरं आस्यबिंबं मुखमंडलं यस्मिन् अधृष्टादिषु सर्वत्र धृष्टत्वादिति भावः ॥ पुष्पि
ताग्राघ्रदः ॥१५॥ प्रसंगादन्यदप्याह ॥ अनभिज्ञो इति ॥ संकेतादि चेष्टितं ॥ अभिसमं तारं न जानाति इत्थंभूता नायकोनायकाभासः ॥ २८
नायकवदाभासत इति तमुदाहरति ॥ भून्य इति ॥ कापि दूती वदति ॥ हे दूति रत्न्यसद्मनि गेहे बहुधा बहु प्रकाराभंगिः अंगरचना याजिता
कृतेत्यर्थः ॥ पुनः निर्जने जनरहिते वने अथानंतरं पुष्पव्याजमुपेत्य प्राप्य निर्गतं बहिर्नं सृतं भयति शेषः पुनः हृष्यः स्फारीकृताः वि
शिराः पुनस्तांबूलस्य आहरणच्छलेन गृहं हलच्छलेन वक्षोरुहो स्तनो व्यक्तो विहितकौ ॥ एतेनापि उक्तप्रकारेण न वेत्ति न जानातीति हि किय
नायकेन स नायकाभासो ज्ञातस्य इति ममाभिलक्षितमित्यर्थः ॥ नूनाद्दूकं चूरे ॥१६॥ प्रासंगिकमन्यदन्यपि निरूपयति ॥ नवेति नेरा भेदा
उत्कादय इत्यर्थः तस्याः नायिकायाः अर्वस्याभेदः उत्कादि सर्वेइदं न भेदाः इत्युभयोरपि विशेषात् केवलं स्वभावरूपत्वात् आह ॥ अनुकूलत्वमि
त्यादि अन्यचेष्टादिस्वीकर्तव्या इत्यस्य तस्य स्याष ॥ यथा च इति असंप्रदाय प्राचीन संप्रदायाभावादित्यर्थः ॥ कुलटेत्यादि ॥ अन्येस्या
दि ॥ अन्यस्याः अपरस्याः समागमस्त्य परा कापि वितर्के सेन घूर्तं खंवा अन्यस्याः संभोगचिन्हत्वं वा नायकानां नरानायकानामित्यर्थः
ग्रस्युतसंप्रदायमनादरेत्यर्थः ॥ तत्तदुद्भावेनेतेषां नायकानां तासां उत्काद्यवस्थानां उद्भावेन उत्पादनेन रसाभासा एभिः शृंगाराद्दीनि
प्रापितानि ॥ अनौचित्यादित्यर्थः ॥ उक्तं हि ॥ अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणमिति ॥ प्रासंगिकमन्यदप्याह ॥ तेषामिति ॥ तेषां
नायकानां नर्मणा अनुकूलहासादिव्यापारेण सचनियोजयति ॥ सनर्मसचिवः ॥ हास्यसखइत्यर्थः ॥ सचिवद्गमिस्तरवचसंगधारता ताम
रुणादि प्रसयोसा पुंसः पीठमर्दादि भेदात् तच तत्कृतं चतुः प्रकारइत्यर्थः ॥ कुपितेति कुपिता चासौ स्त्री च तस्याः प्रसादयति प्रसादकः प्रसा २८
दयिता पीठंवरतानिवृत्तास्थानं मृद्गातीति सः ॥ कोमलो नवचरणो कथमनस्तादिवस्त्रादिहस्य न स्पृहाभवतीत्यर्थः ॥ यद्वापीतांशृंगारा

द्विरसरूपमद्वाति आलोच्य गीयचंद्रिकाणमुदाहरति ॥ कोयमिति ॥ हे मानिनि अयं कोपविधिः कः आत्मनः प्रतिकूलत्वात् कुत्सितो यो यं परित्याज्य
इत्यर्थः ॥ किंभूतः तरुणारुणगर्भमध्ये यस्य तत्तव वाचः वचनं प्रियं प्रियप्रकटये इत्यर्थः ॥ अत एव तव हृद्यो यः पीयूषकूलः अमृतप्रवाहस्तस्य दीर्घि
का तस्याः परिमिलोर्मि धाविनोषैः मेदिनी भूमिः अमोदिनी जाय तावा ॥ अथवा हे सुंदरि आस्तां कोपविधिः यतः स्पृहालुस्पृहायुक्तं लमिदं लो
चनं नेत्रं मुहुर्वारंवारं त्यावर्तये नीरजाकुलमिव परावर्तयति यस्मै कांताय कुप्यसि तस्य तव कांतपादरंदानितपः समूहान्यदा महे ॥ नि
खपतपः समूहं यं चनातादृक्कोपप्रसादपात्रस्यान्यस्याभावादिति भावः ॥ यस्मै कुप्यसीति क्रुधद्रुहेति संप्रदानत्वेन चतुर्थी ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ११७ ॥
विटदर्शयति कामतंत्रेतिकामस्य तंत्रसिद्धांतस्य कालाभेदः तत्र कश्चिदेको विटः प्रवीणः विटः तत्प्रधानसिद्धांत इति विश्वः ॥ यथेति तमुदा
हरति ॥ आयात इति ॥ हे कृशोदरि कुमुदेश्वरश्चंद्रो आयातः उदित इत्यर्थः ॥ सर्वेश्वरः सर्वेषामीश्वरः प्रेरकः मारुतो वायुः विनियतः ॥ वीजो
षणसीतमंदसुगंधरूपेण जयतीत्यर्थः ॥ विपरीम्याजे स्वात ॥ भैरवो भयानकः विरहव्यथाजनकत्वात् भृंगो भ्रमरः स्फूर्जति स्त
तो झंकारशब्दं कुर्वन् भ्रमतीत्यर्थः ॥ प्राणेश्वरः प्राणवल्लभो मो निकटं न मुंचति ॥ ततः किमित्यत आह ॥ एते कुमुदेश्वराद्यः सिद्धरसाः
सिद्धो निष्पन्नो रसः शृंगारो येषां ते प्रसन्नमिषुः पुष्पबाणः कामदेव इत्यर्थः ॥ अनवद्योत्सवः अनवद्यः अनिंद्यः उत्सवः तद्रूपव्याधिनाम
कल्वेघ्नचिकित्सारंभो यस्य सः असोढव्यमानो विमानः एव व्याधिः स त्वं तरसि कथं केन प्रकारेण स्थास्यसीत्यर्थः ॥ अत्र च रससंग्रथे
कुमुदेश्वरसर्वेश्वरभैरवप्राणेश्वररसेषु सिद्धेषु व्याधिनेति स्फुटीत्यर्थः ॥ शार्दूलवृत्तं ॥ ११८ ॥ चटकेंद्रो यति ॥ सधाने संयोजने चतुरश्चे
टकः पथ्यमिति तमुदाहरति ॥ साचंद्रेति ॥ सा प्रसिद्धा चंद्रवत् सुंदरमुखी नायिका सा प्रसिद्धः सकलाभिज्ञो नरसूनुर्नरगोपालनयः चेरना
त अनिर्देश्येनेत्यर्थः ॥ निकुंजमयनं कुंजगृहं समुपाजगाम अत्रांतरे अस्मिन्नंतरे रतयोमिलनमित्यर्थः ॥ सहचरेति सहचरः सखा न

२८

रणो सूर्यकण्ठादरतीत्रेस्य सितपानीयस्य जलस्य पानरूपं तेन सरसः तटांगप्रान्तस्थमयि स्थितेन निमिलनात् रालेजाननप्रस्थानं कृतवा
नित्यर्थः ॥ वसन्ततिलकं छन्दः ॥११९॥ विदूषकहास्यं यति अंगादिति स्पष्टं ॥ यथेति तमुदाहरति ॥ आनीयेति ॥ कस्मिन्नायकेन वयस्य
प्रतिवदति ॥ नीरजमुखीनायिकां नायनेनोप कण्ठशय्यासमीपं आनीय कुचकञ्चुकमोचनाय उत्कण्ठितोऽस्मि अत्रान्तरे विदूषकेन प्रा
तस्तनः प्रातर्भवस्तरुणकुक्कुटकण्ठनादो मुहुर्वारंवारं प्रकारीकृतः ॥ तयोश्चेयि तस्याई रात्रेपि प्रभातसंभ्रमात् हास्यकारि जातमवसं
ततिलकं छन्दः ॥१२०॥ एवं शृंगाररसं निरूप्य सात्त्विकभावान्दर्शयति ॥ स्वेदस्तम्भ इति ॥ यथेति सर्वान्पि विस्तरभियाल्केनैव प्रपञ्चेन दर्शयि
ति ॥ भेदावाचीति ॥ काचित्सात्त्विकमायपुरतोभीपृच्छति ॥ हे सुन्दरी प्रसिद्धः कोटिके दर्पलावण्यत्रोज्जेन्द्रस्यनन्दस्य तनयः पुत्रः कृष्णः त
त्वया किमालोकितो दृष्टः ॥ यतः वाचि गीर्वाणि विषयेमन्दः स्वरभंगो गद्गदस्वरस्यार्थः ॥ समुन्मनिते प्रकाशते ॥ इतिमनोविनावेदयत्युत्पद्द्यो
रस्य कम्पनमित्यर्थः ॥ गण्डतटीपाण्डुः तद्दिरहतापात्कपोलस्थलवैवर्ण्यमित्यर्थः ॥ वपुर्गात्रं पुलकितं तत्स्मरणानन्दादिति भावः ॥ म
नोनिलीनं नष्टचेष्टितमिति ॥ प्रलापो न षचेष्टनोत्यमरः ॥ नयनत्रियः नेत्रलक्ष्म्याः आलस्यतद्दर्शनकव्यतिरेकेणान्यत्रदर्शनाया
गप्यत्वात् ॥ पुनः चरणयोः समोऽज्डतासकलकलानिधेस्ताहृत्पासवलोकनं विनेताद्दशावस्थानुदयादिति भावः ॥ अत्रानुमानाल
कारः ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ अथशृंगारस्वरूपमाह ॥ रतिः स्थायीभावो यस्य सः शृंगारः तथा च भरतः रतिर्हासश्च स्यादिसा च शृंगारो द्विवि
धः द्विविधप्रकारो यस्य सः संयोगविप्रलम्भरूपेण संयोगः संयुक्तयोरालिंगनादिरूपः सम्भोगः विप्रलम्भः वियुक्तयोर्मिथः प्राप्तिरू
पो वियोगः तत्र संयोगमपेति संपुनमुदाहरति ॥ विनयतीति ॥ अन्तरिक्षे जलदो मेघः विलोलः ॥ लुलयि मर्दैधातुः निधुञ्चन्स्वल

राम

२८

रिपरति चपरे न चलति॥ चंपा तः पक्षी कूजति नृब्दायेत तारकाणां नक्षत्राणां ततिः समूहः निपतति अमरवाहिन्याः गंगायाः वीचिस्तलंदगः आंदो
लनं वा चरति॥ चरादेरणिजभाव एव तास्तिजभावः प्रस्तुतर्थे जलदादिना मनुपयोगात् प्रलदेन मम मुतकेशपाशो नायिकायाः चिपुर्निम
मुखचंद्रः कपोतकूजनेन कंगध्वनिः नक्षत्रनिपतनेन हारत्रुटिः केशग्रंथितपुष्पपातो गंगमावीच्या मुक्ताहारलता दोलनं उपस्थितमा
नत्वा तूद् मम रवाहिनी निविशेष॥ एतेन विपरीतरतिरूपाः संभोगो ध्वन्यते॥ आर्याभेदो गीतिछंदः॥१२२॥ विप्रलंभो यथेति तमुदाहरति
प्रादुर्भूतेति॥ कापि सखी विरहिणीं प्रियंवदति॥ हे विरहिणि त्वं तस्य पंथा तव पंथाः त्वस्य पथः तद्भुकामाः पंकेरुहदलदृशः कमलपत्रनेत्रायाः मा
यिकायाः कंटदेशाप्रयाति प्रकर्षेण प्राप्नुवंति॥ अन्यद्धा अन्यदपि नवमुखविधुं मुखचंद्रं दृष्टुं उरस्थलं उद्गीर्णगतुविरिह्यन्याः पद्मिन्याः
पल्लवस्य छलेन किं पक्षस जति॥ अथावक्षस उद्गीनासंभवात्॥ विरहिणी पद्मिनी मुखांबुरूपामरः॥ अत्रोत्प्रेक्षालंकारः॥ मंदाक्रांताछंदः॥
१२३॥ विप्रलंभे चाभिलाषादयो दशावस्था भवंति॥ ताः स्वयमेव स्पष्टयति॥ तत्रेति॥ तत्र तासु संगमस्य मिलनस्येच्छाभिलाषः॥ यथेतितं
लक्षयति॥ तस्यामिति॥ कश्चित्पूर्वानुरागो नायको वदति॥ तस्यां सिद्धायां रूपलावण्ययुतायामित्यर्थः॥ सुतनुं रवसरसिसरसस्यां
चेतो नयनं च निष्पतितं मम तत्र चेता मानसं गुरु अतोनिमग्नं त्रुटितं तु लघुसर्वतोपमम तिमग्नं चेतः तस्यामेव मग्नं नेत्रं तु दूरौ नलालसं तदु
पर्येव भ्रमतीत्यर्थः॥ आर्याभेदः उपगीतिछंदः॥१२४॥ चिंतामाह॥ दृश्नो न च संतोषश्चौ तत्पयोः कास्य प्रतिक्रियायां जिज्ञासा ज्ञात्वा तुमि
च्छात स्याः चितनं स्मरणं चिंता यथेति तमुदाहरति॥ मयेति॥ तस्मिन्कुंजोपकंठे कुंजसमीपे कलकंठानां कोकिलानां नादो विधेयः
कर्तव्यः यतः राधा मधोर्वसंतस्य विभ्रम भ्रांतिमावहंती नेत्रोत्पलगोरणानि नेत्रे द्रुतं स्तस्य स्वलितेव संदर्शनार्थे तएव तार
णानि वदनमालां कुर्वीत विभ्रमोभ्रांतिहाव यो रिति मेदिनी॥ द्रव्व श्रोस्पंद्रवज्रयोरुपपतिः॥१२५॥ अथ स्मृतिरुद्दीपयति॥ प्रिया

२८

श्रियेति॥ प्रियेमिषं तदाश्रितयाउद्बोधितोयः संस्कारजन्यं रामइति॥ लक्ष्मणस्यपरतदीर्घदुःखेन आविष्कृतेनप्रकटपतितयतःश्वासउ
ष्णतरं अत्युष्णेन नहाति॥ वाअथवा चक्षुषि जातावेकवचनेनेत्रयोः सलिलंनधत्ते नेत्राश्रुन दधातीत्यर्थः॥ किंतु विदेहराजात्मजनकस्ता
स्यतनयासीताभूयोवारंवारंस्मरन्वर्तमानतिष्ठतीत्यर्थः॥ किंभूतोरामः वामावैरेनवामत्र्मेण विचरन्मानोयोदहनो घिस्तद्वके
रैरनंगज्वरैः कामसंतापैः क्षामः क्षीणः॥ शार्दूलवृत्तं॥१२६॥ गुणकीर्तनंदर्शयति॥ विरहेति॥ विरहकालिनं विरहभवं कांताविषयप्र
तः प्रशंसायाः स्तुतेः प्रतिपादनं गुणकीर्तनं संभोगेपिगुणकीर्तनंपरिहाराय विरहकालीनेति विशेषणं यथेतितमुदाहरति॥ स्पर्शेद्र
ति॥ कश्चिन्नविरही वदति॥ हे सखे स्पर्शे स्पर्शव्यापारेष्वेततस्याः नान्यचितायाः स्तनतटस्पर्शः वीक्षणे दर्शनव्यापारेश्वेततस्याः वक्त्रवीक्ष
णसमयकालयापनेचेततस्याः केलिकथालापसमयोमयलिति सर्वत्रयेष्वनुष्टुप्छंदः॥१२७॥ उद्वेगं दर्शयति॥ कामक्लेशेति॥
कामक्लेशेन जनितयत्सकलविषयके हेयताज्ञान उद्वेगः॥ यथेतितमुदाहरति॥ कश्चिद्विरही वदति॥ इंदुविंबचंद्रमंडलं गरलद्रुमस्य
विषवृक्षस्यकंदमूलं किंचसंसतः करीन्द्रकेरेरपि वारिजं कमलं तस्यचारणः गजरचवेससतह कमलानामभावो हि भयतीति॥ किंच र
जनीरात्रिः स्मरनृपतेः कामस्यराज्ञः कृपाणीखड्गी॥ कृपाणी कर्तरी समइत्यमरः॥ प्रस्तुतमाह॥ हरिचापतः अतःपरं किंकरणीयएत
पामसहनमितिभावः॥ औपसिकछंदः॥१२८॥ प्रलापंदर्शयति॥ प्रियाश्रितेति॥ प्रियाश्रितोयः कल्पनिकः कल्पनानियोक्तोव्यप
हारः सप्रलापः प्रलापोनर्थकवचः इत्यमरः॥ अंतःकरणस्यमनसो विक्षेपोव्यापारः तस्यविक्षेपस्यनिदानकारणउक्तं यथो
त्कंपपथेतितमुदाहरति॥ अद्विसमिति॥ कश्चित्सखीं वदति॥ अद्यमेचक्षुर्नेत्रं अद्विसंवीक्षणंयत्रतत् तत्किंकरिष्यतीति॥ अनआ
दिष्वपियोज्यं किंतु गोज्यं किंचमनः अद्विसंमीलनंनद्यपोःसमीलनंयत्रतत्॥ किंच पाणिर्हस्तः अद्विसंस्पर्शनं यत्रतदितिरिक्तानां

राम

२८

चक्षुरादीनां कथामभिविष्यतीत्यर्थः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥ २५ ॥ गाढमात्सरोपमि ॥ ओत्सुक्यतः सुखयकन्तस्तहिक्स्यता संतापः संज्वरः आ
दिममादिरागेकारितोयाममनोविपर्यासाव्याकुलतामनतः समुत्थितेजातः क्रियाप्यितो वृथाव्यापारे निरर्थकउद्यमः सद्ग्मादः व्यापा
रोपिकामको वेदाहकः वाचिकोवाग्भयम्यत्रकापिकोयथे [illegible]तमुदाहरति ॥ प्रमिफलमिमि ॥ कोतानायकः अमृतांशोश्चन्द्रस्य प्रतिबि
बे प्रेक्ष अयंलोकम्यमृगाक्ष्याः नायिकायाः मुखमिति किमिवमुखमिति परिहासकर्तुमभ्युपेता अधुना तेन [illegible] शिथिलितवाचः स्यर
वकयायाः तस्याः मानमाशंक्य पुलककान्तिरोमांचात्तभजनहदति तेन पाणिपंकेरुहेण हस्तकमलेन स्पृशति अनुनयार्थमिति भावः ॥ अत्र संशयालंकारः
मालिनीछंदः ॥ १० ॥ वाचिकोयथे तिवाचिकमुदाहरति ॥ किंरे विधो इति ॥ रे विधो चंद्र किं हस्यसि मन्दहसः नायिकायाः मुखं अद्वितीयं निरुपमं ॥ पु
नः हे कंदर्प काम किं हस्यसि मन्दहस्येनः एतद् गतभुजं नेत्रकमलं अपत ॥ ततः पुष्पवाराणत्वात एतत्कमलतुल्यं न भवति इति किं गर्वमावहसीत्यर्थः ॥ पुनः द
र्शिताकारान्धिकानिद्युतीत्यर्थः ॥ दशगतमुक्तनवगी कुरंगीनेत्रयर्थः ॥ कुसुमः ईदृशं न तत्सर्वं ईषत्सौम्यं दर्शनीयं वास्तवित्यर्थः ॥ वसंततिलकं छंदः ॥ २२ ॥
व्याधिं दर्शयति ॥ मदनवेदनेति ॥ मदनवेदनासमुत्थोयः संतापः कार्श्यादिदोषः सव्याधिः यथेतिमुदाहरति ॥ कोदंड इति ॥ कापि दूती नायकं प्रति
वदति ॥ भो स्वामिन् कामस्य दंडं धनुः विन्ध्यारेखा भ्रूः मनोनिवसतिः मनसि वास इत्युक्तं यं सुमुखीत्वमि समुत्थं भ्रूलता तस्या भ्रुवि
[illegible] एतेन धनुस्तथा नयनांनयनांचलेन त्रमाणैः एतेन विशिखस्वरेन मनसि वास इति [illegible] तयोः कामस्तरयोः
कास्यविपौ कोदंडादिभ्रूवल्यादिस्थम भवति सति कमात् अत्र संप्रति दुःखितं प्रेम क्रियतां यथा एषाम सखी न तुलां करा
तांत्र बाणा विस्तारयति ॥ अतनुतामनुगतं नगछति ॥ यथा कामो नारस्तथेयं तस्या दित्यर्थः ॥ शार्दूलविक्रीडितं ॥ २३ ॥ जडतां दर्शयति
चिरस्य यथा पीडा तस्या अविचारमालेणवेघ [illegible] यथेतिमुदाहरति ॥ पाणिरिति ॥ ५८

57

२९

काधनसूतीनायकं प्रतिवदति॥ कृतास्तनोत्तस्याः पाणिः निरवकंकणा निरंबरावल्हहिं रचलनाभावालंकृणं यस्मिन् सः तथा स्तन त
टिं निष्कंपमानं अंशुकं यस्याः सा तथा हष्टिः निश्चला तारका यस्याः तथा कुंडले कर्णभूषणे निश्चले डुवंतोऽचनवरत्नक्रीडारहिते मिस्यर्थः
यदि लज्जा मम स्मरणेन मत्तसखुग्धरितेन कोपि अद्भुतः पुलकाद्भुतो मामा चोन्मत्तमोनसमुज्जृंभते प्रकाशो येन तर्हिं चित्रार्पितस्याश्चित्रलि
खितयासम सहकोमेदो भवेतनकोपीत्यर्थः॥ शार्दूलवृत्तं॥ २४॥ निधुवनस्या भंगा सत्त्वालोचा हारं नितरां दृष्टा प्रियालोकनाथोत्तार
ताऽवस्था जापरोऽवतस्तद्दर्शनं यथोचितं मुत्ताहरति॥ मुक्ताहारमिति॥ तेन निःसरितं अघरमेव कुसुमकुसुमभूषणं सदृश्या नो व्यय
कोपचौरा मम हरयं अहरस्तचोरं न प्रतिमानं जानीमः यत स्नावद्धा व्यालंकारं चुअगि र मुक्ताहारान् च हस्ताकंकणं नेवअघना
कूर्णी तस्वर्णी भरणे नैव नीतं यानि ति॥ हरादि सुवर्णचंसव बधु॥ मंदाक्रांता वृत्तं॥ २५॥ चित्रदर्शनं यथेच्छं दाहरति॥ नीवी मिति॥
बालापटे चलि लिखितं विशेषेण चित्रितं रथ्यितं विलोक्य पूर्वं च तन्नीवीं हरन्तमा च यतः पुनर्न रखेन उर्मिजं स्तनेचिलि खितस्य
पुनः अकस्मात् स्वर्णक्ष सदृशाने नदरागं रमाधरदनाः॥ दृश्यमेन न प्रकारेण विहारस्य काननं नहारनेस्पलवनी॥ वस्तरामिलकच
द॥ २६॥ साक्षात् दर्शनं यथोचितं मुत्ताहरति॥ हे चेतः चंचलता त्वचापल्यं त्यज॥ हे प्रियसखि श्रीडेरञ्जे मानपीडया वा छित भंगा
छिद्रं स्यर्थः॥ हे मातः निमेषरहिता मृचलत्वं विशिष्टदर्शनं ना नतायादिति भावः॥ काममदननिरूपणात् सम्यक् तामनसः पीडा करणादित्यर्थः॥
यतः मूर्छुर्निवहं पिप कर्णयोः कुवलयनीलकमलकं वेचेत्यवधानः सप्रसिद्धः अपमिस्यनुभवेन सुरतादामोदरः रामउदरे यास्यसः
श्रीकृष्णः यशोदयाकस्मिं प्रियदयाराधेस्ताम्यारेखलं लिखितं कूलातात वृन्दियोगत्वेन भक्ता पीनस्त्वं दर्शितम् मम मम को वनगोचरोम
वतिने त्रेविषया भवती त्यर्थः॥ शार्दूलवृत्तं॥ २६॥ एवं गोपवधूकाथीवामि वदति॥ माध्वीके इति॥ भोकुं वपः कोऽन्यकर्तारः मम स्व

राम· २९

यारसमुकुलामञ्जरीयं मञ्जरी स्तोककलीभूतमञ्जरी कुर्वन्तु॥ किंभूतां माधीकं मधु तस्य स्पन्दः स्रवणं तस्य संदोहः समूहस्तेन सुन्दरी सर्वतः क
मनीयामित्यर्थः॥१३७॥ क्रियाविदं पकारान्तनाय ग्रंथसमाप्तिं करोति॥ तातइति॥ यस्य च कविकुलालंकारचूडामणिः गलेश्वरः
तन्नामापि तातस्य सुरसरितो गंगायाः कल्लोलैः किर्मीरिता चित्रिता विदेहभूर्जनकस्य भूमिः देशः तेनरमुकुन्ददेवात्तस्यार्थः॥ ते
न श्रीभानुना कविना स्वकृतेन पद्येन श्लोकेन मञ्जरी तन्नामा प्रथः योजिता कृतेत्यर्थः॥ किंभूता वाग्देव्याः सरस्वत्याः श्रुतोक
लैयत्तपारिजातकुसुमकस्य तरुपुष्परसस्य हूीकरोतीति सा लताम्रुत्येत्यर्थः॥१३८॥ श्रीमद्भाविन्दनीरदबुधविधुः श्रीमान्नसिं
होभवद्भट्ट श्रीहरिवंशोडरामगुणग्रामैकभूस्तत्सुतः॥ तत्पुत्रस्य हरिलिखितं यं वितनुतां गोपालनामा मुदं गोपीनाथपदारवि
दमकरंदानंदचेतालिनः॥१॥ मत्सरपरिहतमनसा सुधियापुरतः परिस्फुरत्येषा॥ रसिकललाटतटस्फुरदक्षररसमंजरीटी
का॥२॥ इति श्रीहरिवंशात्मजभट्टवरनारायणगोपालभट्टकृता रसमंजरी समाप्ता॥ श्रीललितायैपरदेवतायै नमः॥ रामार्पणं
शाके १७६६ क्रोधिनामाब्दे अधिकमासकृष्णपक्षेत्रयोदश्यां भानुमवासरे तृतीयप्रहरे चंद्रसेरखेडे रसमंजरीटीकायाः पुस्त ए०९
कं लिखित्वा समाप्तिमगमत्॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥

[OrderDescription]
,CREATED=05.10.20 12:44
,TRANSFERRED=2020/10/05 at 12:50:56
,PAGES=59
,TYPE=STD
,NAME=S0003854
,Book Name=M-1698-RASIKRANJANI TIKA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,